

// BESCHRIJVEN

VERHAAL
van
GELDERLAND

COLOFON

Dit is cahier 1 van een reeks van vier cahiers. De overige cahiers hebben betrekking op de invalshoeken 'betrekken vrijwilligers en geschiedbeoefenaars', 'betrekken musea', en 'bereiken'.

Opdrachtgever:
Provincie Gelderland

Samenstelling:
Dolly Verhoeven, met medewerking van Maarten Gubbels, Mieke Smit, Paul van der Heijden, René Arendsen, Peet Theeuwen, Coen van Galen.

Vormgeving:
Tessa Dix, Dix Design

Apeldoorn/Arnhem maart 2018

Het doel van het Verhaal van Gelderland is de vele lokale, regionale en thematische Gelderse geschiedverhalen bijeen te brengen in een samenhangend geheel. Door mensen uit allerlei disciplines daarbij te betrekken zullen er nieuwe en inspirerende samenwerkingsvormen ontstaan. Daarnaast wordt het verhaal aan een breed publiek gepresenteerd.

De basis voor het Verhaal van Gelderland is een wetenschappelijk verantwoord maar toegankelijk geschreven historisch overzicht - vanaf de prehistorie tot heden. Zo'n overzicht is van belang om te begrijpen hoe Gelderland is geworden wat het vandaag de dag is. En het helpt om de vele lokale historische verhalen, plekken en objecten in een breder kader te plaatsen. Zo'n overzicht is er tot op heden niet; dit cahier bevat een plan om het te maken.

VERHAAL
van
GELDERLAND

INHOUD

AANLEIDING EN AANPAK	4
HET VERHAAL VAN GELDERLAND IN ZEVEN SCHETSEN	8
PERIODE 1 GELDERLAND VOOR HET GELDERLAND WERD (SCHETS 1, 2 EN 3)	8
PERIODE 2 GELDERLAND ALS GRAAFSCHAP EN HERTOOGDOM (SCHETS 4)	22
PERIODE 3 GELDERLAND ALS NEDERLANDS GEWEST (SCHETS 5)	28
PERIODE 4 GELDERLAND IN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN (SCHETS 6 EN 7)	34
ORGANISATIE EN KOSTEN	44
VERANTWOORDING	47

VERHAAL VAN GELDERLAND

AANLEIDING EN AANPAK

Gelderland heeft een lange en boeiende geschiedenis, die het waard is om te vertellen. De meeste inwoners weten dat echter niet, omdat in historische boeken, lezingen en tentoonstellingen vaak maar een klein, en doorgaans lokaal georiënteerd stukje van die geschiedenis verteld wordt. Er bestaat geen recent en samenhangend overzicht van de Gelderse geschiedenis waartoe de makers van lokale en regionale geschiedverhalen zich kunnen verhouden. Dit cahier bevat een plan voor het maken van zo'n overzicht.

Op verzoek van de provincie Gelderland is gedurende het jaar 2017 verkend of het mogelijk is een provinciaal historisch overzicht - een 'Verhaal van Gelderland' - samen te stellen en zo ja, hoe dat eruit zou moeten zien. Onder leiding van bijzonder hoogleraar Gelderse geschiedenis Dolly Verhoeven maakte een klein team¹ van historici en een archeoloog een inhoudelijke opzet. Een eerste versie daarvan werd besproken met een groep experts² op het gebied van de Gelderse geschiedenis; hun adviezen zijn verwerkt in de definitieve versie.

Dit cahier bevat zowel de inhoudelijke opzet als een plan voor de praktische organisatie van het project, inclusief doorlooptijd en kostenraming. Bij die praktische gegevens is, naast ervaringsgegevens uit eerdere Gelderse projecten, gebruik gemaakt van informatie over vergelijkbare projecten in Groningen, Zeeland en Nijmegen.³

Méér dan een boek

Bij een historisch overzichtswerk ligt het voor de hand te denken aan een meerdelige publicatie zoals die recent ook gemaakt zijn over de provincies Holland, Utrecht, Noord-Brabant, Zeeland, Groningen en Limburg. De huidige verkenning strekt zich echter verder uit dan alleen de opzet voor een boek. Er is ook nagedacht over inspirerende manieren om de verschillende beoefenaren van

¹ Het team bestond uit: drs. René Arendsen, dr. Coen van Galen, drs. Maarten Gubbels, drs. Paul van der Heijden, dr. Peet Theeuwes, drs. Mieke Smit.

² Voor een namenlijst: zie de verantwoording op pagina 49.

³ Met dank aan dr. Paul Brusse, prof.dr. Maarten Duijvendak en dr. Piet Timmermans voor het ruimhartig delen van hun ervaringen en hun projectgegevens.

Gelderse geschiedenis (wetenschappers, publiekshistorici, liefhebbers en musea) bij het project te betrekken en te laten samenwerken. Daarnaast zijn er plannen gemaakt voor vernieuwende vormen van historische kennisoverdracht aan een breed publiek. Dit gedeelte van de planvorming stond onder leiding van Erfgoed Gelderland.

Concreet ging het daarbij om de volgende onderwerpen:

- betrekken van Gelderse musea via de topstukken uit hun collectie: welk verhaal vertellen die topstukken (samen) over de geschiedenis van Gelderland?
- toegankelijk maken van lokale en regionale kennis door het digitaliseren van lokale historische tijdschriften
- betrekken van erfgoedvrijwilligers, amateur- en publiekshistorici via een 'werkgroep Gelderse geschiedenis'
- versterken van de publiekscommunicatie via Omroep Gelderland, mijnGelderland, Collectie Gelderland, musea, historische verenigingen, Gelderland Bibliotheek en ECAL
- opzetten van een nieuw medium voor erfgoedvrijwilligers
- ontwikkelen van nieuwe educatieve producten
- een proef met multimediale regioplatforms.

Het gezamenlijke eindproduct van deze verkenning is dus méér dan een opzet voor een provinciale geschiedenis. Het is een samenhangend plan voor het *beschrijven* van de geschiedenis, het *betrekken* van een breed scala aan geschiedbeoefenaren én het *bereiken* van verschillende publieksgroepen.

Voor elk van die invalshoeken (*beschrijven*, *betrekken* en *bereiken*) is een apart cahier gemaakt. In het huidige cahier ligt de focus op de inhoudelijke opzet, op het *beschrijven*. Waar mogelijk en relevant is daarbij aangegeven hoe een relatie gelegd kan worden met de invalshoeken *betrekken* en *bereiken*.

UITGANGSPUNTEN VOOR HET INHOUDELIJKE VERHAAL

Hét verhaal?

We spreken in dit stuk over 'het verhaal', maar niet over 'hét verhaal' van Gelderland. Met andere woorden: we zien de geschiedenis van Gelderland niet als een monolithisch geheel. Binnen de inhoudelijke opzet willen we nadrukkelijk ruimte maken voor het multiperspectivische karakter van geschiedenis, voor het bestaan van tegenkrachten en uitzonderingen, en voor de veelvoorkomende regionale en lokale eigenheid.

Publiek en uitstraling

Het 'Verhaal van Gelderland' is bedoeld om een betrouwbaar kader bieden aan iedereen die belangstelling heeft voor Gelderse historische onderwerpen en aan iedereen die zich daar vanwege beroep of hobby mee bezighoudt. Het moet daarom gefundeerd zijn op wetenschappelijk onderzoek en op actuele wetenschappelijke inzichten. Maar het 'Verhaal van Gelderland' mag geen verhaal zijn voor specialisten alleen. Ook mensen met weinig historische voorkennis moeten er informatie en inspiratie in kunnen vinden. Dat vraagt om een heldere opzet, een toegankelijke schrijfstijl, een aantrekkelijke vormgeving en zo mogelijk de inzet van multimediale informatietechnieken.

Onvermijdelijk moeten er in een overzichtswerk keuzes gemaakt worden: wat wordt wél en niet verteld en welke voorbeelden worden besproken. We streven naar afwisseling in voorbeelden en naar een zeker evenwicht tussen de verschillende (sub)regio's in Gelderland.

We kiezen voor een verhalende schrijfstijl, aangevuld met infographics als extra vertelvorm en met aandacht voor plekken of objecten die vandaag de dag nog zichtbaar zijn (denk aan gebouwen, landschap, voorwerpen, kunstwerken).

Hoezo Gelderland?

Voor het eind van de elfde eeuw was er geen sprake van zoiets als Gelderland of Gelre, en ook na die tijd had het grondgebied van Gelderland eeuwenlang geen vaste vorm. Voor de geografische afbakening van het verhaal hanteren we de volgende uitgangspunten:

- van prehistorie tot vroege middeleeuwen beperken we ons tot het huidige grondgebied van de provincie
- voor de tijd van graafschap en hertogdom aangevuld met gebieden die toentertijd bij Gelre hoorden
- voor de tijd van de Republiek ligt het accent op het huidige grondgebied, maar is er wel aandacht voor parallelle ontwikkelingen in het vroegere Overkwartier
- voor de negentiende en twintigste eeuw beperken we ons weer nagenoeg volledig tot het huidige grondgebied van de provincie.

Indeling

Het verhaal wordt verdeeld in vier grote periodes, die weer zijn onderverdeeld in kleinere periodes:

- Gelderland voor het Gelderland werd
 - Gelderland in de prehistorie
 - Gelderland in de Romeinse tijd
 - Gelderland in de vroege middeleeuwen
- Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom
- Gelderland als Nederlands gewest
- Gelderland in het Koninkrijk der Nederlanden
 - Gelderland in de negentiende eeuw
 - Gelderland in de twintigste eeuw

Binnen elk van deze periodes besteden we aandacht aan de domeinen landschap, politiek, economie, sociale verhoudingen, religie en cultuur - echter niet in een vaste volgorde of volgens een vast patroon. Per (sub)periode worden accenten gelegd op die ontwikkelingen of gebeurtenissen die voor deze periode het meest kenmerkend of het meest bijzonder zijn. We vragen ons in dat verband af welke omslagmomenten zich in de verschillende domeinen voordeden, maar we houden ook oog voor continuïteit.

Tien kernvragen

De centrale vraag die we willen beantwoorden luidt: 'Welke ontwikkelingen waren in de loop der geschiedenis kenmerkend of specifiek voor het gebied dat nu Gelderland is - of voor delen daarvan?' We plaatsen daarbij Gelderse ontwikkelingen in een groter geografisch verband; tegelijkertijd houden we oog voor de grote regionale en lokale verscheidenheid binnen Gelderland.

Als onderlegger voor de inhoud hanteren we een tiental kernvragen (zie ook de icoontjes op blz 7):

- 1 Hoe vormt het landschap de geschiedenis? En hoe vormen mensen het landschap?
- 2 Welke externe invloeden spelen in Gelderland een rol? En welke invloed heeft Gelderland in de wereld?
- 3 Welke regionale verschillen zijn er binnen Gelderland? En wat verbindt Gelderland?
- 4 Wie vormen de machtigen en wie worden bestuurd? Hoe ziet hun relatie eruit?
- 5 Welke groepen bestaan er binnen de samenleving? Hoe staan die tegenover elkaar? Wie zijn de ingezetenen en wie de vreemdelingen?
- 6 Waar leven de Gelderlanders van, wat zijn hun inkomsten en uitgaven?
- 7 Hoe geven Gelderlanders zin aan hun leven? Waar geloven ze in? Hoe uiten ze dat (bv. kunst/cultuur)?
- 8 Hoe kijken Gelderlanders naar zichzelf? En hoe kijken anderen naar Gelderland?
- 9 Welke materiele en immateriële resten zijn van dit alles overgebleven?
- 10 Welke debatten of (nieuwe) visies op de geschiedenis zijn voor deze periode van belang?

De kernvragen komen in elk tijdvak aan de orde, maar ook hier geldt dat dit niet per sé in een vaste volgorde hoeft te gebeuren. We gaan in op die vragen die het meest relevant zijn voor het besproken tijdvak. Bij de voorbereiding van de inhoudelijke opzet is een matrix met deze tien vragen - en de bijbehorende antwoorden - als richtsnoer gehanteerd.

Betrekken en bereiken

Omdat we met het 'Verhaal van Gelderland' een breed publiek willen bereiken, leggen we waar mogelijk een link met het heden: wat is er vandaag de dag nog te zien en te ervaren van het Gelderse geschiedverhaal. Welke delen van dat verhaal zijn terug te zien in het landschap, in stedenbouw en architectuur, in museumcollecties, in streekgewoonten en gebruiken? We zoeken naar een speelse en eigentijdse vorm om dergelijke informatie een plek te geven.

Informatie over locaties en objecten wordt verzameld met hulp van lokale en regionale specialisten. Zo is aan de Gelderse musea gevraagd welke topstukken uit hun collectie van betekenis zijn voor het 'Verhaal van Gelderland'. Aan historische verenigingen zal gevraagd worden wat vanuit hun perspectief niet mag ontbreken aan het 'Verhaal van Gelderland. Naar verwachting zal uit de verkregen antwoorden een selectie moeten worden gemaakt. Informatie waarvoor geen plek gevonden kan worden in het centrale verhaal, kan worden verwerkt in andere media - zoals de website mijnGelderland.nl.

HET 'VERHAAL VAN GELDERLAND' IN ZEVEN SCHETSEN

Als inhoudelijke opzet voor het 'Verhaal van Gelderland' zijn zeven 'schetsen' gemaakt voor de zeven gekozen (sub)tijdvakken. In die schetsen wordt steeds eerst het gehele (sub) tijdvak globaal gekarakteriseerd, waarna iets dieper wordt ingegaan op de hoofdlijn van ontwikkelingen en gebeurtenissen. In deze fase is gekozen voor een chronologische opbouw van de tekst, maar het is denkbaar dat de chronologie in het uiteindelijke boekwerk nader wordt ingevuld met thematische paragrafen. Bij elke schets zijn een paar afbeeldingen gevoegd van personen en plekken die een relatie hebben met het verhaal en is een indicatie gegeven van onderwerpen die zich laten vertalen in infographics. Ook zijn steeds enkele afbeeldingen bijgevoegd van Gelderse museumobjecten uit de betreffende periode.

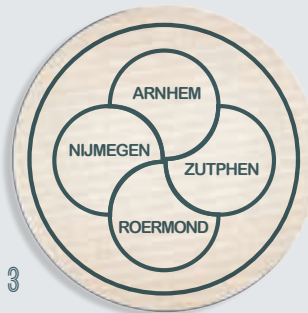
Uiteraard geldt zowel voor de tekst als voor de objecten, plekken en personen dat in deze fase geen volledigheid nagestreefd kon worden.

1

2

3

4

5

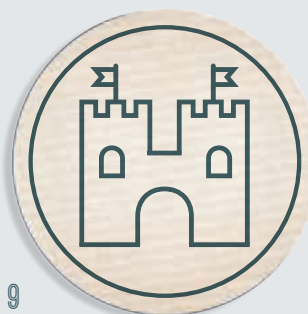
6

7

8

9

10

VERHAAL van GELDERLAND

8

HET VERHAAL VAN GELDERLAND IN ZEVEN SCHETSEN

PERIODE 1: GELDERLAND VOOR HET GELDERLAND WERD

Het oostelijke rivierengebied is tot ver in de middeleeuwen met afstand de belangrijkste regio van het latere Nederland. Van de nieuwe steentijd (neolithicum) tot en met het Heilige Roomse Rijk is dit de regio waar de opeenvolgende beschavingen van Europa zich het sterkst manifesteren. De combinatie van goed bevaarbare rivieren (Rijn, Waal, IJssel en Maas), veilige heuvels en vruchtbare dalen maakt deze regio een ideale vestigingsplaats. Maar ook een concentratie van strategische plekken, die verdedigd moeten worden.

In de loop van de geschiedenis verandert wel het gebruik van het landschap en de voorkeur voor vestigingsplaatsen. In de prehistorie wonen de mensen niet voortdurend op dezelfde locatie. De mogelijkheden om de vruchtbaarheid van de bodem op peil te houden zijn doorgaans beperkt. Dat lost men op door nederzettingen met enige regelmaat te verplaatsen. Vanaf de Romeinse tijd krijgen de nederzettingen meer en meer een vaste plek.

De Romeinen bouwen hun legerkampen en belangrijkste bewoningscentra bij voorkeur pal aan de rivieren. Daarmee zetten zij de toon, want ook in de vroege middeleeuwen dienen de rivieren als motor voor de economische en culturele ontwikkeling. Pas veel later, vanaf de zestiende eeuw, gaan Hollandse en Zeeuwse zeesteden de centrale rol van de (Gelderse) riviersteden overnemen en deze steden op vrijwel elk vlak overvleugelen.

SCHETS 1: GELDERLAND IN DE PREHISTORIE

In het bodemarchief ligt informatie opgeslagen over het leven van prehistorische mensen. In de afgelopen twintig á dertig jaar is er veel archeologisch onderzoek gedaan, wat tot een enorme informatiewinst heeft geleid. Toch is onze kennis over hun leven nog steeds beperkt, zeker in vergelijking met wat we weten over mensen uit latere tijden. En wát we weten berust veelal op grafvondsten, waardoor we redelijk goed op de hoogte zijn van de gebruiken rond de dood, maar veel minder weten over het dagelijks bestaan. De hoeveelheid kennis die we hebben verschilt bovendien per regio, al zorgen verschillende grote regionale projecten de afgelopen tijd wel voor interessante nieuwe inzichten.

Ook de inzet van nieuwe technieken draagt bij aan de toename van onze kennis. Zo levert isotopenonderzoek en onderzoek naar oud DNA nieuwe inzichten op over dieet, herkomst en verwantschap van prehistorische mensen. Recent DNA-onderzoek leidde bijvoorbeeld tot de spectaculaire ontdekking dat mensen van de Enkelgrafcultuur, die zich tussen ca. 2850 en 2450 v.Chr. in onze provincie vestigden, voor een belangrijk deel immigranten zijn van de Oekraïense en Russische steppen. Sinds enkele jaren wordt het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) gebruikt in de archeologie. Om deze digitale hoogtekartaat te maken, tast men vanuit een vliegtuig of helikopter met een laserstraal het aardoppervlak af. Hierdoor kunnen zeer kleine hoogteverschillen gedetecteerd worden. Deze techniek heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat op verschillende plekken in onze provincie Celtic fields zijn opgespoord: akkersystemen uit de ijzertijd.

GELDERLAND KRIJGT VORM (380.000 JAAR GELEDEN)

De Nederlandse bodem is gevormd door ijs, wind en water. Ook Gelderland is uit deze elementen ontstaan. Een gezichtsbepalend onderdeel van het landschap van Gelderland is gevormd in de voorlaatste ijstijd, het saalien

(380.000-130.000 jaar geleden). Lobben schuivend landijs stuwten wallen op en slijten tegelijkertijd dalen uit. Zo ontstaan het Veluwemassief, het Montferland en de stuwwal bij Nijmegen, maar ook de Gelderse Vallei en IJsselvallei.

In de warmere periode die volgt (130.000-120.000 jaar geleden) is het klimaat gunstig voor mens en dier. De bewoners die in deze periode in onze streken vertoeven, zijn sterk afhankelijk van hun omgeving en de beschikbare voedselbronnen. In kleine groepen maken zij jacht op grof wild, zoals rendieren. Op de Veluwe zijn enkele vuurstenen werktuigen gevonden van deze jager-verzamelaars die wij Neanderthalers noemen. Verder hebben ze geen zichtbare tekenen in het landschap achtergelaten.

Tijdens de laatste ijstijd (120.000-11.800 jaar geleden), bereikt het landijs ons land niet. Het landschap verandert in een poolwoestijn. Met name in de koudste perioden is er weinig vegetatie en krijgt de wind vat op de schaars begroeide bodem. Wanneer na de laatste ijstijd de temperatuur stijgt, stijgt ook het niveau van het zeewater sterk. Dit heeft grote invloed op de afwatering van de grote rivieren. Ook het grondwaterpeil stijgt. Door de vernatting ontstaan in delen van Gelderland uitgestrekte veengebieden. In het Rivierengebied vormt zich een landschap van stroomruggen, uiterwaarden, oudere en jongere stroomgeulen, oeverwallen en restgeulen.

NA DE GROTE KOUDE (ROND 11.000 JAAR GELEDEN)

Vanaf ca. 11.000 jaar geleden verdwijnt langzamerhand de bijtende koude. Het wordt warmer en dat merk je aan alles. De vegetatie past zich aan het warmer wordende klimaat aan en diersoorten die thuis horen in een koud klimaat verdwijnen definitief van het toneel. De poolwoestijn maakt plaats voor een toendralandschap en daarna neemt met het stijgen van de temperatuur de begroeiing toe: berken en dennen, maar ook kruiden en grassen. Niet alleen de begroeiing reageert op het mildere klimaat, er ontstaat ook een steeds grotere verscheidenheid aan wild. Voor de jager-verzamelaars die in kleine groepen rondtrekken op zoek naar voedsel, is er genoeg eten te vinden. Zij hebben een enorme diversiteit aan voedselbronnen tot hun beschikking: knollen, wortels en vruchten, maar ook everzwijn, bruine beer, edelhert en oeros staan op het menu. Zij passen hun strategie van jagen en voedsel verzamelen hierop aan. Dit blijkt niet alleen uit de grote schakering aan werktuigen waarover ze beschikken, zoals pijl en boog, graafstok en

visspeer, maar bijvoorbeeld ook uit de vondst van kano's en visfinken. Mogelijk gebruiken ze al honden om te helpen bij de jacht. Hout, berkenbast, huiden en botten vinden hun toepassing in alledaagse nuttige zaken, zoals kleding, tenten en fuiken.

Op verschillende plaatsen in de provincie zijn de resten van kampementen gevonden die wijzen op de aanwezigheid van groepen jager-verzamelaars bestaande uit enkele families; in totaal om en nabij de vijftig personen per groep. Verschillende groepen vormen een stam van circa 200 personen.

EEN HEEL ANDER LEVEN (CA. 5300 JAAR – CA. 2000 V.CHR.)

In de overgang van mesolithicum naar neolithicum (vanaf ca. 5300 v.Chr) vindt een belangrijke transitie plaats in het leven van de bewoners van onze streken: van een mobiel bestaan als jager-verzamelaar schakelen zij over naar het sedentaire leven als boer. De relatie tussen mensen en hun omgeving verandert enorm. De invloed van prehistorische mensen op hun natuurlijke omgeving wordt merkbaar. Zij creëren open plekken in het bos om dieren te weiden en akkers aan te leggen. Naarmate de tijd vordert, neemt deze invloed toe: de mens zet zijn omgeving meer en meer naar zijn hand.

Landbouw en veeteelt gaan de basis vormen van het bestaan. Er ontstaan (kleine) nederzettingen, de sociale organisatie wordt complexer en mensen krijgen steeds meer controle over de natuur. Werktuigen worden nog steeds gemaakt van (vuur)steen, been en hout, maar de neolithische mens heeft iets nieuws ontdekt: hij maakt potten en kommen van aardewerk. Rond 3000 v.Chr. worden de haakploeg en het wiel geïntroduceerd. Hiermee kan de grond op een meer permanente basis worden bewerkt, wat leidt tot een nog sterkere band tussen de mensen en het land dat zij bewerken. Het veranderingsproces verloopt een heel geleidelijk. Er blijven ook groepen mensen vasthouden aan de aloude tradities; zij nemen maar heel mondjesmaat elementen van het 'nieuwe leven' over.

De periode die wij het neolithicum noemen duurde ongeveer 2700 jaar. In Gelderland hebben in deze periode verschillende bevolkingsgroepen gewoond en geleefd. Op de heide bij Ermelo herkennen we een groep mensen aan de grafheuvels van de 'enkelgraf-cultuur'. Zij vestigden zich tussen circa 2850 en 2450 v.Chr. op de Veluwe. Ten zuiden van Ermelo vertonen hun grafheuvels een bijzondere samenhang: ze liggen op een rij, langs een prehistorische route. In het begin van de twintigste

eeuw deed de archeoloog Holwerda op uitnodiging van koningin Wilhelmina als eerste systematisch onderzoek in verschillende grafheuvels, gelegen binnen het Veluwe Kroondomein. Dat onderzoek genoot de bijzondere belangstelling van prins Hendrik, Wilhelmina's echtgenoot, die verschillende malen de opgravingen van Holwerda bezocht.

UIT VERRE STREKEN (2000 – 800 V.CHR.)

De volgende periode wordt de bronstijd genoemd, omdat het metaal brons, samengesteld uit koper en tin, zijn intrede doet. De benodigde grondstoffen komen van nature niet voor in ons land; bronzen voorwerpen – bijvoorbeeld wapens, sieraden en bijlen – vinden hun weg naar onze streken via grensoverschrijdende uitwisselingsnetwerken. Er ontstaan machtsposities in de samenleving die hierdoor steeds complexer wordt. Het bronsdepot van Wageningen is een sprekend voorbeeld van zo'n grensoverschrijdende uitwisseling. Dit vondstcomplex werd aangetroffen in 1840 en bestaat uit een achttiental voorwerpen, waaronder een bronzen dolk, een hellebaard, een vlakbijl en twee complete bronzen armbanden. De voorwerpen moeten rond 2000 v.Chr. in de bodem terechtgekomen zijn. Uit analyse blijkt dat het metaal overeenkomsten vertoont met metaal dat in Midden- en Zuid-Duitsland is toegepast.

In de bronstijd wonen de mensen in kleine, verspreide nederzettingen in woonstalboerderijen. Voor hun levensonderhoud combineren zij akkerbouw en veeteelt; een beproefde methode die in Gelderland (en andere delen van ons land) tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw de economische basis zal vormen van het bestaan.

Ook van deze periode zijn de grafmonumenten de meest zichtbare overblijfselen. Door grafheuvels te bouwen, manifesteert een gemeenschap zich fysiek in het landschap. Op de Veluwe vormen de heuvels zogenaamde grafheuvellandschappen, zones van soms verschillende vierkante kilometers groot, waarin verspreid tientallen (groepen) grafmonumenten liggen. Tussen de dorpen Epe en Niersen liggen over een afstand van slechts zes kilometer minstens vijftig grafheuvels. Om de paar honderd meter ligt er weer een heuvel of heuvelgroep. Zelfs nu is het nog zo, dat als men op één heuvel staat, men weer de volgende kan zien. Dit impliceert dat al deze grafheuvels onderdeel zijn van een groter, betekenisvol geheel, iets waar een bepaalde gedachte aan ten grondslag heeft gelegen en waar generaties lang op voortgeborduurd is.

In de late bronstijd gaan mensen over op het cremeren van hun doden. Nog steeds worden de resten bijgezet in (bestaande) grafheuvels. Daarnaast ontstaan er in de laatste fase van de bronstijd zogenaamde urnenvelden: groepen van crematiegraven waarin de as los of in een urn is bijgezet, vaak omgeven door kringgreppels.

Bepaalde plekken in het landschap, zoals waterlopen, moerassen, veengebieden en meertjes, worden gebruikt als plekken voor het offeren van kostbaarheden. Deze rituele deposities kunnen bronzen wapens zijn, zoals een dolk of een zwaard, maar er worden ook maalstenen of runderhoorns geofferd.

HET ONTSTAAN VAN EEN HIËRARCHISCHE SAMENLEVING (VANAF 800 V.CHR.)

In de overgang van de late bronstijd naar de ijzertijd, rond 800 v.Chr., ontwikkelt zich een meer hiërarchische samenleving met een rijke elite die bovenlokale contacten onderhoudt. Dat blijkt onder meer uit een wagengraf dat in 1897 bij Wijchen werd aangetroffen. In de zevende eeuw v.Chr. is deze wagen mét het lichaam van de overleden eigenaar op een grote brandstapel verbrand. De crematieresten van de overledene zijn verzameld in een urn. Van de houten wagen heeft alleen het bronsbeslag het vuur overleefd. Het vertoont sterke overeenkomsten met wagenbeslag uit het gebied ten noorden van de Alpen, langs de bovenloop van de Rijn en daar moet de Wijchense wagen dan ook zijn gemaakt. Zulke voertuigen waren voorbehouden aan de elite van die tijd. In de ijzertijd neemt de bevolking snel toe. Er wordt steeds intensiever gebruik gemaakt van het landschap, wat leidt tot veranderingen in de vegetatie en tot uitputting van grond. De periode late bronstijd-vroege ijzertijd brengt een nieuw fenomeen met zich mee: de *Celtic fields*, landbouwcomplexen van kleine omwalde akkertjes. Nog steeds vormt het gemengde boerenbedrijf de basis van het bestaan.

De mensen wonen in buurtschappen van enkele boerderijen, ze leven onder hetzelfde dak als hun vee. In de late ijzertijd ontstaat er meer geconcentreerde bewoning. De teelt van gerst en tarwe wordt uitgebreid met gierst en haver. Andere nieuwe gewassen zijn peulvruchten zoals erwten en duivenboon, lijnzaad en raapzaad.

De doden worden in deze periode gecremeerd en bijgezet in urnenvelden, een wijze van begraven die tot in de Romeinse tijd blijft bestaan. Maar zoals blijkt uit onderzoek in Nijmegen, worden er ook mensen onverbrand begraven. Dankzij deze afwijkende bijzettingstraditie beschikken we over informatie die uit de grafkuiltjes met crematieresten niet af te leiden is, zoals lichaamslengte en de wijze waarop meegegeven sieraden gedragen zijn. Zo weten we nu dat een man, van wie de resten in een grafveld in Lent zijn aangetroffen, getooid was met bronzen vlechtringen en een oorringetje.

In het oostelijke Rivierengebied zijn veel fragmenten gevonden van La Tène armbanden. Ze worden opgeraapt door amateurarcheologen, die (met of zonder metaaldetector) op pas geploegde akkers speuren naar archeologische vondsten. De gemakkelijk herkenbare, helderblauwe of gele glazen armbanden zijn – samen met de technologie om ze te fabriceren – rond 250 v.Chr. vanuit zuidoost Europa naar ons land gekomen.

Kort voor het begin van onze jaartelling verschijnen in het zuidelijke deel van Gelderland de Romeinen op het toneel. Dat leidt niet onmiddellijk tot grote veranderingen in het dagelijks leven van de autochtone bevolking. De Romeinen hebben geen

complete integratie op het oog van de gebieden die zij bezetten, ze proberen vooral de bestaande stamgebieden te formaliseren in administratieve eenheden, de *civitates*. De bevolking ten noorden van de grens met het Romeinse Rijk komt eveneens in contact met de Romeinse manier van leven, bijvoorbeeld via (ruil)handel of via teruggekeerde huurlingen uit het Romeinse leger. Toch blijft de Romeinse invloed hier beperkt en wordt de vertrouwde leefwijze van de ijzertijd nog lange tijd voortgezet.

CELTIC FIELDS, SCHOTKAMP OP DE VELUWE

RECONSTRUCTIE PREHISTORISCHE WAGEN, WIJCHEN

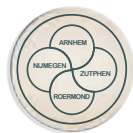
SCHEDER WOLHARIGE NEUSHOORN, KERKDRIEL

SCHEDER VAN 'DE MAN VAN LENT'

CREMATIEPOT, HUPSEL

GRAFHEUEVELLANDSCHAP BIJ
APELDOORN

MAMMOETJONG, LUNTEREN

HOLWERDA NAAST PRINS HENDRIK BIJ
EEN OPGRAVING IN VAASSEN

WOONPLAATS UIT DE STEENTIJD
IN ARNHEM

STANDVOETBEKER, UDDELERMEER

INFOGRAPHICS

- NEDERZETTINGEN IN DE PREHISTORIE
- GRAFHEUEVELS EN URNENVELDEN
- INFRASTRUCTUUR PER PERIODE

'JANTJE VAN SPEULD', ERMELO

STENEN HAMERBIJL, HOENDER-
LO/WOESTE HOEVE

VUURGEREEDSCHAP, ZELHEM

HET WAGENINGSE BRONSDEPOT

KLOKBEKER, HATTEM

FRAGMENTEN VAN LA TÈNE
ARMBANDEN, RIVIERENGEBIED

DE OVERASSELTSE EN HATERTSE VENNEN,
PREHISTORISCH RITUEEL LANDSCHAP

URN UIT DE BRONSTIJD, ZUTPHEN

BRONZEN WAGENBELAG, WIJCHEN

SCHETS 2: GELDERLAND IN DE ROMEINSE TIJD

De Romeinse tijd omspannt een periode van meer dan vijf eeuwen en heeft in veel opzichten de basis gelegd voor de huidige Westerse beschaving. In onze streken zijn vooral de landschappelijke omstandigheden bepalend voor de keuze van de Romeinen om zich te vestigen. Zo wordt de Rijn aangewezen als grens van het Romeinse Rijk, de limes, en zal dat eeuwenlang blijven. Ook zien de Romeinen al heel snel de strategische waarde van de uitlopers van de stuwwal bij Nijmegen. Hier verrijzen de grootste militaire en burgerlijke centra van ons land.

Romeins Gelderland gaat deel uitmaken van de provincie Germania Inferior (Neder-Germanië) en krijgt een tot dan toe ongekende bestuurlijke, economische, infrastructurele en culturele impuls. Juist in deze grenszone ontstaat de eerste multiculturele samenleving van Noordwest-Europa. In de loop van de eeuwen verschuift de ontwikkeling van Romanisering naar Frankisering, wat de weg vrijmaakt voor een geleidelijke overgang naar de middeleeuwen.

DE ROMEINEN KOMEN! (EERSTE EEUW N.CHR.)

De Romeinse invloed in onze streken begint rond het jaar 55 v.Chr., als de legioenen van Caesar de zuidelijker wonende Eburonen verdrijven en twee binnenvallende Germaanse stammen hardhandig verjagen. Met dit laatste incident begint formeel de (geschreven) geschiedenis van Gelderland, want de door Caesar beschreven plek duidt zeer waarschijnlijk op de regio rond Heerewaarden en Kessel. Het restje Eburonen wordt aangevuld met Romeinvriendelijke Chatten uit Midden-Duitsland en het zo ontstane mixvolkje krijgt de naam 'Bataven'. Hun stamgebied ligt wederom rond Heerewaarden en Kessel.

De Romeinen zelf komen pas definitief naar onze streken in 19 v.Chr., als twee à drie legioenen zich vestigen in Nijmegen-Oost. Even daarna bouwen zij rond het Valkhof een nieuwe hoofdstad voor de Bataven, Oppidum Batavorum. Zij willen daarmee het Bataafse kerngebied naar deze regio verleggen en de Bataven integreren in het Romeinse rijk. Dat lukt redelijk.

Intussen werken de Romeinen aan de uitbouw van hun rijk. Meerdere malen wordt Gelderland gebruikt als springplank voor militaire campagnes richting Germanië. Maar uiteindelijk geven de Romeinen hun pogingen om Germanië te veroveren op. De keizers Caligula (37-41) en Claudius (41-54) richten hun vizier vervolgens op de verovering van Britannia. Daartoe bouwen ze de Rijn om tot een versterkte scheepsroute die tegelijkertijd dient als grens van het Romeinse rijk: de limes.

In 69 breekt onder leiding van de Bataafse Romein Julius Civilis een opstand uit. De meeste forten langs de Rijn – waaronder het fort in Meinerswijk – gaan in vlammen op, evenals de stad Oppidum Batavorum. Als de nieuwe keizer Vespasianus het bestuurlijk gezag in Rome herstelt, wordt de Bataafse opstand vrij eenvoudig neergeslagen. In Nijmegen-West verrijst dan een nieuwe stad: Noviomagus. Voor de zekerheid laat keizer Vespasianus wel een legioen achter, het Tiende Legioen Gemina.

Onder de keizers Domitianus (81-96) en Traianus (98-117) transformeert de regio van een militaire zone tot de volwaardige Romeinse provincie Neder-Germanië, met Keulen als hoofdstad. Door de aanleg van de limesweg wordt het Rivierengebied ook aangesloten op het geavanceerde Romeinse wegensysteem.

GOUDEN EEUW (TWEEDE EEUW N.CHR.)

Na de Bataafse Opstand blijft het ruim een eeuw rustig in onze streken. Romeins Nijmegen groeit uit tot het belangrijkste bestuurlijke en economische centrum van de Rijndelta, de eerste 'Nederlandse' stad met formele stadsrechten (rond 100). De stad telt 5.000-7.000 inwoners, een aantal dat pas elfhonderd jaar later zal worden overtroffen door een Nederlandse stad (Utrecht). In Noviomagus verrijzen monumentale gebouwen zoals tempels, badhuizen, een forum en een amfiteater. De dichtstbijzijnde, vergelijkbare stad is Colonia Ulpia Traiana (Xanten), alleen is die ongeveer anderhalf keer groter.

Ook op het platteland neemt de welvaart toe. Bataafse boeren telen producten die ze op de markt in Nijmegen verkopen. Omgekeerd dringt de Romeinse cultuur door in de regio, hoewel men deels ook vasthoudt aan inheemse tradities. Eén van de opvallendste veranderingen is de cultivering van het landschap: door ontginningen, percelering van de grond, de introductie van nieuwe landbouwtechnieken en de aanleg van infrastructuur. De Romeinen brengen nieuwe gewassen (graan- en fruitsoorten, kruiden) en

diersoorten (kip) mee. Naast inheemse nederzettingen verrijzen grootschalige landbouwbedrijven (villa's) en religieuze centra met imposante bouwwerken die in het mediterrane gebied niet zouden misstaan, zoals de monumentale tempel in Elst. Het leger heeft hierbij een belangrijke logistieke taak.

De goede bestuurlijke organisatie, vooruitstrevende infrastructuur en veiligheid binnen het Romeinse rijk maken een tot dan toe ongekende mobiliteit en dynamiek mogelijk. Dat geldt voor goederen (handel) maar ook voor mensen, ideeën en religies. In Gelderland leven mensen met verschillende etnische achtergronden over het algemeen vreedzaam naast en door elkaar, zoals Kelten, Germanen, mediterrane Romeinen en Thracische hulptroepen. Dat leidt tot interessante mixculturen. Zo is bij Tiel een Romeins altaar gevonden, gewijd aan de inheemse godin Hurstrga.

De Romeinen besteden veel aandacht aan de grensbewaking: de forten langs de limes worden meerdere keren vernieuwd en herbouwd. We moeten die limes echter niet zien als een hermetische afsluiting van het Romeinse rijk, want de grens was doorgaans open. De limes is veeleer bedoeld als een territoriale, economische en culturele afbakening. Aan het eind van de tweede eeuw wordt de situatie grimmiger. Een pokkenepidemie teistert West-Europa, aan de grenzen beginnen zich enkele volkeren te roeren en het rijk krijgt steeds meer te maken met interne spanningen en burgeroorlogen. De stabiliteit en welvaart van het rijk staan onder druk.

TEN NOORDEN VAN DE RIJN (EERSTE EN TWEEDE EEUW)

Het gebied ten noorden van de Rijn volgt in de Romeinse tijd een geheel andere ontwikkeling dan het zuiden. Ten tijde van keizer Augustus (27 v.Chr. - 14 n.Chr.) leggen de Romeinen een claim op dit gebied en rekruteren ze er waarschijnlijk ook Germaanse soldaten voor het leger. Romeinen drijven handel in Friesland en in Midden-Duitsland zijn ze zelfs al bezig met het stichten van steden naar Romeins model. De verloren Varusslag (in het jaar 9) gooit echter roet in eten. De veroveringsdrang richting Germanië komt op een laag pitje en als keizer Claudius die ambitie helemaal loslaat, is de limes een feit. Daarmee groeit de culturele scheiding tussen noord en zuid.

Terwijl in het zuidelijke gedeelte van Gelderland de Romeinse en plaatselijke culturen steeds meer integreren, dringt de romanisering ten noorden van de Rijn nauwelijks meer door. De contacten die de

bewoners vanouds hadden met het Rivierengebied, maken plaats voor invloeden uit het noorden. Men wordt dus 'germaanser'. De cultivering van het landschap, zoals die op grote schaal wordt doorgevoerd in het Rivierengebied, gaat aan het noorden compleet voorbij. De nederzettingen blijven hier klein en agrarisch van karakter, met uitzondering van de Veluwe waar ijzer wordt gewonnen en geproduceerd.

Van schermutselingen tussen Romeinen en Germanen in Gelderland in deze periode ontbreekt ieder spoor. Het enige opvallende wapenfeit is de aanleg van een Romeins marskamp in Ermelo tussen 170 en 180. De context daarvan is echter onduidelijk. Wel zien we vanaf de tweede helft van de tweede eeuw een omslag in oriëntatie: de bevolking richt zich dan juist weer meer op het zuiden dan het noorden. Dat heeft alles te maken met ontwikkelingen in het Romeinse rijk zelf.

FRANKISERING (DERDE – VIJFDE EEUW)

De derde eeuw staat te boek als een roerige tijd. Zogeheten soldatenkeizers en medekeizers wisselen elkaar snel af, wat doorgaans gepaard gaat met veel geweld. Buitenlandse volkeren profiteren van de verslakte aandacht aan de grenzen en vallen steeds vaker het Romeinse rijk binnen. Dat leidt tot nog meer destabilisatie en militarisering. Het platteland in de Lage Landen raakt vrijwel geheel ontvolkt en de bevolking concentreert zich in de grotere *vici* (dorpen rondom Romeinse legerkampen) en steden.

In 260 neemt de Romeinse generaal Postumus de macht in onze streken over. Hij sticht het Gallische rijk, dat behalve Gallië ook Brittannië en later zelfs Spanje omspant. Postumus is waarschijnlijk van origine een Bataaf, maar gedraagt zich als een Romeinse keizer. Het Gallische rijk duurt slechts veertien jaar. Aan het eind van de derde eeuw slagen de Romeinse keizers erin het centrale gezag te herstellen en begint ook een nieuwe bloeiperiode van het rijk.

De vierde eeuw heeft een ander gezicht dan de voorgaande eeuwen. Op militair gebied is er een verschuiving naar een andere verdedigingsstrategie: niet meer pal langs de grens maar in de vorm van diepteverdediging. Op religieus gebied vindt een transitie plaats van polytheïsme naar monotheïsme, uitmondend in de acceptatie van het christendom als staatsgodsdienst. In cultureel en bestuurlijk opzicht zien we een groeiende invloed van andere volkeren. Voor Noordwest-Europa noemen we dat laatste Frankisering.

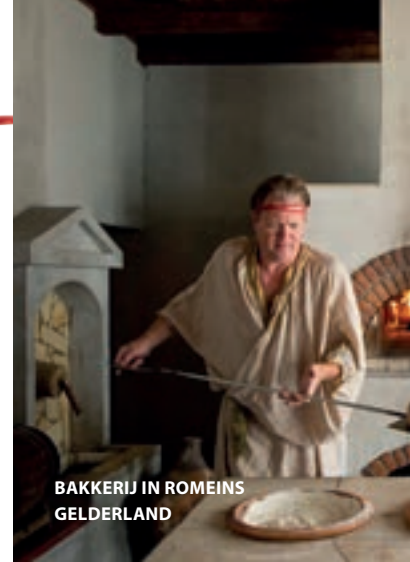
15

Om de grenzen te beschermen, doet het Romeinse centrale gezag steeds vaker een beroep op Germaanse hulptroepen, afkomstig van de andere kant van de Rijn. Vanaf de derde eeuw gaan de Romeinen hen 'Franken' noemen. Deze Franken, met name Chamaven en Saliërs, maken carrière in het leger en bereiken ook topposities. Aan het eind van de vierde/begin van de vijfde eeuw is het grensleger in onze streken grotendeels Frankisch. De Franken wonen aan beide zijden van de Rijn. Op de Veluwe en in de Achterhoek maken sommige nederzettingen een bloeiperiode door, zowel in welvaart als omvang. Ook de ijzerproductie neemt sterk toe, waarschijnlijk vanwege leveringen aan het Romeinse leger.

Zo groeit de Frankische invloed gestaag, terwijl het centrale gezag in Rome juist verzwakt. Aan het eind van de vijfde eeuw is dat gezag zover geslonken dat de Franken de volledige regie hebben gekregen. Na de dood van Childerik (ca. 436-481),

zowel vorst van de Salische Franken als generaal in Romeinse dienst, trekken de Franken uit deze streek verder zuidwaarts. Daarmee gaat de Romeinse tijd geruisloos over in de (vroege) middeleeuwen.

BAKKERIJ IN ROMEINS
GELDERLAND

ROMEINS MUURWERK,
NIJMEGEN

BRONZEN POTJE, WIJCHEN

GRAFSTEEN ROMEINSE SOLDAAT,
BIJLANDSCHE WAARD

MARSKAMP ERMELO

SCHOOLPLAAT MET JULIUS CIVILIS

ERVE EME BIJ ZUTPHEN

DE GODENPIJLER VAN NIJMEGEN

INFOGRAPHICS

- ROMEINSE EN INHEEMSE NEDERZETTINGEN
- HERKOMST VAN ROMEINSE VONDSTEN
- HERKOMST VAN MENSEN IN DE ROMEINSE TIJD

ROMEINSE WEG TUSSEN ELST EN DRIEL

DE TEMPEL VAN ELST

JULIUS CAESAR, SCULPTUUR GEVONDEN BIJ NIJMEGEN

CASTELLUM MEINERSWIJK BIJ ARNHEM

SCHAALTJE VAN MOZAIKGLAS UIT ULPRIA NOVIOMAGUS

BRONZEN BEELDJE VENUS, HEERDE

KEIZER POSTUMUS, SIERAAD GEVONDEN IN MILLINGEN

ROMEINS GESCHUT, BUREN/RIJSWIJK

ROMEINSE SLEUTEL, TIEL

ARCHEOLOOG BRAAT BIJ OPGRAVING OVENS HOLDEURN, BERG EN DAL

BATAAFSE NEDERZETTING TIEL-PASSEWAAIJ

ROMEINS VIZIERMASKER, NIJMEGEN

ROMEINS DIPLOMA VOOR EEN BATAAFSE MILITAIR, GEVONDEN BIJ ELST

SCHETS 3: GELDERLAND IN DE VROEGE MIDDELEEEUWEN

Achteraf gezien markeert het besluit van generaal Julianus in 358 om Salische Franken toe te laten tot het Romeinse rijk een nieuwe fase in de geschiedenis van Noordwest-Europa. Vanaf dat moment begint de overgang van de Romeinse naar de Frankische tijd. Dit proces verloopt heel geleidelijk en duurt meer dan een eeuw. De Salische Franken trekken op den duur naar het zuiden en zullen de grondleggers worden van het Frankische rijk. Aan weerszijden van de limes woont dan inmiddels een ander Frankisch volk: de Chamaven.

De vroege middeleeuwen kenmerken zich door twee tegenovergestelde ontwikkelingen. Enerzijds zijn er herhaalde pogingen tot het scheppen van een groot rijk onder een centraal bestuur, als erfenis en imitatie van het Romeinse rijk. Anderzijds is sprake van voortdurende verbroekeling van macht, ingegeven door feodale tradities, waardoor een lappendeken aan territoria ontstaat. Deze twee ontwikkelingen staan haaks op elkaar en hun interactie drukt een zwaar stempel op de economische en ruimtelijke ontwikkeling.

VAN FRANKEN TOT MEROVINGEN (VIJFDE – ZESDE EEUW)

De Franken beschouwen zich als erfgenamen van het Romeinse rijk. Ze nemen voor een groot deel de laat-Romeinse gebruiken over en vermengen die met Germaanse tradities, zoals het leenstelsel, waarbij een heer zich van de trouw van zijn vazallen verzekert door grond, kastelen of ambten in leen uit te geven. Globaal genomen wonen de Franken op twee soorten locaties: Romeinse steenbouwlocaties zoals villa's en limesforten, waar de bewoning min of meer wordt voortgezet, en 'inheemse' rurale locaties uit de derde en vierde eeuw, vooral ten noorden van de Rijn (met Ede als beste voorbeeld). Vaak leven zij daar als onvrije horigen op centraal georganiseerde domeinen. De meeste nederzettingen op het 'Bataafse' platteland ten zuiden van de Rijn worden verlaten.

Ergens in de tweede helft van de vijfde eeuw is het centrale gezag uit Rome dermate verzwakt dat de regio 'Frankisch'

genoemd kan worden. Er wonen elites in Nijmegen (Valkhof), Wijchen, Lent en Ede. Daarnaast zijn onder andere Frankische nederzettingen te vinden in Oosterhout, Putten, Loenen, Driel, Beuningen, Zelhem, Kootwijk en Leesten en Eme. Een van de belangrijkste ontwikkelingen in deze periode vindt echter plaats op Belgisch en Noord-Frans grondgebied. De naar het zuiden getrokken Saliërs bouwen aan een steeds groter rijk dat eerst Frankisch, later Merovingisch en tot slot Karolingisch wordt genoemd.

HET RIJK VAN KAREL DE GROTE (ZEVENDE – NEGENDE EEUW)

Gedurende de ontwikkeling van achtereenvolgens het Frankische, Merovingische, Karolingische en Ottoonse rijk, groeit Gelderland wederom uit tot grensstreek. Nijmegen wordt het meest noordelijke machtscentrum van Karel de Grote en zijn opvolgers.

Karel de Grote is de eerste Frankische vorst die de titel 'keizer' aanneemt. Hij afficheert zich daarmee nadrukkelijk als opvolger van de Romeinse keizers. Het is geen toeval dat hij juist de Romeinse plaats Nijmegen aanwijst om een van zijn paltsen te bouwen, binnen de resten van het laat-Romeinse castellum op het Valkhof, waar de Romeinse verdedigingsmuren op dat moment waarschijnlijk nog (deels) overeind staan. Om de orde in het rijk te handhaven, reist Karel van palts naar palts, omgeven door zijn hele hofhouding. De plaats waar de keizer op dat moment is, is de tijdelijke hoofdstad van het hele rijk. Daar hoort Nijmegen dus ook bij. Deze nederzetting vormt daarmee een buitengewoon belangrijk scharnierpunt ten opzichte van de rivierdelta in het westen en Fries gebied in het noorden. Het is een positie die Nijmegen zal behouden tot ver in de vijftiende eeuw.

Na de dood van Karel de Grote begint zijn rijk meteen uit elkaar te vallen door opdeling en onderlinge ruzies van zijn nazaten. West-Europa krijgt bovendien steeds vaker te maken met invallen van de Vikingen. In Nijmegen gebeurt

dat in de winter van 880-881, als Vikingen het Valkhof bezetten en daarna in brand steken. Mogelijk verwoesten zij in 882 ook Zutphen, zo blijkt uit een gevonden brandlaag en gehavende skeletten. Na de aanval wordt in Zutphen een grote ringwalburg aangelegd die de basis zal vormen voor het latere graafschap. Ook Deventer, waar handelslieden neerstrijken uit het door Viking-aanvallen geteisterde Dorestad, wordt versterkt. Er zijn aanwijzingen dat het platteland na het verdrijven van de Vikingen wordt gereorganiseerd. Zo is in Leesten exact in 892 een nieuw erf gesticht, terwijl in Warnsveld een erf in de late negende eeuw na een brand ophoudt te bestaan.

KERSTENING, ONTGINNING EN MACHTSVORMING (ACHTSTE EN NEGENDE EEUW)

Hoewel de kerstening van de bevolking in West-Europa al is ingezet in de laat-Romeinse tijd, komt dit proces pas goed op gang na de doop van de Frankische koning Clovis rond het jaar 500. In de achtste eeuw zetten de Frankische koningen missionarissen in om de pas bedwongen Friese en Saksische volkeren ten noorden van de Rijn te bekeren. In Gelderland zijn dat onder andere Plechelmus (†713), Willibrordus (†739), Bonifatius (†754), Werenfridus (†760), Lebuïnus (†777) en Liudger (†809). Ze bekeren niet alleen, maar stichten ook nieuwe kerken, zoals de Sint Maartenskerk in Elst die wordt gebouwd op een plek waar in de Romeinse tijd de tempel heeft gestaan. Hun activiteiten zullen later een plek krijgen in tientallen Gelderse sagen en legenden.

Karel de Grote geeft de kerstening een extra stimulans door met de paus een akkoord te sluiten over de wederzijdse erkenning van het religieuze en wereldlijke leiderschap. Karel stimuleert de rol van kloosters en de kerk zal zich in de loop der eeuwen steeds nadrukkelijk bezighouden met het maatschappelijk leven. Ook dragen kloosters bij tot de eerste grootschalige ontginning van drassige gebieden. Toch betekenen de inspanningen van de missionarissen en de keizerlijke stimulans niet

dat nu iedereen het christelijke geloof aanhangt. Door archeologisch onderzoek weten we dat mensen op betekenisvolle plekken in het landschap, waar zij contact ervaren met de bovennatuurlijke wereld, tot in de elfde of twaalfde eeuw offergaven blijven neerleggen. Een goed voorbeeld van zo'n heilige plek is een rivierduin langs de IJssel in Zutphen. Op deze hooggelegen plek aan het water zijn bijzondere vondsten aangetroffen, zoals munten en bronzen mantelspelden die dateren vanaf de eerste eeuw na Chr. tot het eind van de twaalfde eeuw.

Met de bouw van zijn palts op het Valkhof herintroduceert Karel de Grote de eerste steenbouw sinds de Romeinse tijd. Pas vanaf de tiende eeuw wordt steenbouw ook toegepast voor kerken en vanaf de elfde eeuw ook mondjesmaat voor woningbouw. Een vergelijkbare ontwikkeling is te zien bij verdedigingswerken, waar de aarden ringburg zich via de motte ontwikkelt tot het kasteel.

Juist in Gelderland zijn hiervan de meeste en beste voorbeelden te zien, zoals de ringwalburgen Hunneschans (Duno), Uddelerschans en Heimenberg (Rheden), en mottes zoals in het Montferland, Zoelen en Berg en Dal. Het opwerpen van deze verdedigingswerken gaat hand in hand met het ontstaan van nieuwe machtsgebieden: op de Veluwezoom en in het oostelijk Rivierengebied vormt zich het graafschap Hamaland en in het westelijke Rivierengebied komt het graafschap Teisterbant op.

OP DE DREMPEL VAN HET NIEUWE MILLENNIUM (ROND HET JAAR 1000)

Tijdens de vroege middeleeuwen is de bevolking nog bij uitstek ruraal. Het lijkt erop dat in de tweede helft van de achtste en in de negende eeuw nieuwe nederzettingen op het platteland ontstaan. Op de Veluwe, in de Achterhoek en in Montferland is ook ander werk dan boerenwerk voorhanden. Daar ontwikkelt zich vanaf de achtste eeuw een omvangrijke ijzerindustrie. Door veroveringstochten van de Karolingers is een groot potentieel aan Saksische,

Het afval dat bij het produceren van ijzer vrijkomt, wordt 'slak' genoemd. Bij Apeldoorn is een enorme slakkenhoop van zo'n 650.000 kilo archeologisch onderzocht en op basis daarvan is berekend dat in deze regio in de achtste tot en met de tiende eeuw meer dan 200.000 kilo ijzer is geproduceerd. Waar al dat ijzer voor werd gebruikt? Grotendeels om wapens van te maken voor de export naar onder meer Scandinavië. In verband met de Vikingaanvallen in de negende eeuw wordt deze export vanuit onze regio verboden.

In deze periode zien we ook pre-stedelijke nederzettingen ontstaan zoals Tiel, Zutphen en Nijmegen. Langzaam komen hiermee ook handelsnetwerken tot stand, mede onder invloed van Deventer en Dorestad. Tiel kent zijn eerste bloeiperiode al in de negende eeuw, als het de handelspositie van het even verderop gelegen Dorestad overneemt. De Frankische koning Zwentibold geeft Tiel in 896 het recht tol te heffen op de Rijn. In de tiende en elfde eeuw onderhouden Tielse kooplieden nauwe contacten met collega's in Engeland en Duitsland. Mede door de verplaatsing van de tol naar Kaiserwerth in 1174 neemt de invloed van Tiel geleidelijk af.

In de tiende eeuw resideren de Ottoonse keizers regelmatig op het Valkhof, waardoor de ontwikkeling van Nijmegen een ferme stimulans krijgt. De aanwezigheid van de Byzantijnse prinses en Ottoonse keizerin Theophanu (960-991) zorgt bovendien voor culturele vernieuwingen. Zo introduceert zij de verering van de heilige Nicolaas in onze streken.

De zich ontwikkelende machtsverhoudingen (zowel regionaal als internationaal), de opkomst van de pre-stedelijke nederzettingen en handelsnetwerken en de nieuwe culturele bloei bieden een brede basis voor het ontstaan van Gelderland in het nieuwe millennium.

Avaarse en Slavische lijfeigenen beschikbaar die kunnen worden ingezet bij deze ambachtelijke activiteiten. Ook is er voldoende ijzererts te vinden, in de vorm van klapperstenen of ijzeroer. De bossen leveren voldoende hout voor de grootschalige productie van houtskool, dat wordt gebruikt als brandstof in de veldovens.

KEIZERIN THEOFANU, DEEL ALTAARSTUK ST. NICOLAASKAPEL NIJMEGEN

IJZERSLAK, GEVONDEN BIJ APELDOORN

GRAF VAN EEN FRANKISCHE KRIJGER, NIJMEGEN-NOORD

VROEGMIDDELEEUWSE NEDERZETTING BIJ ZELHEM

ALTAAR OPGERICHT DOOR BISCHOP BALDERIK, ELST

MEROVINGISCHE KRALEN, GEVONDEN IN ARNHEM-ZUID

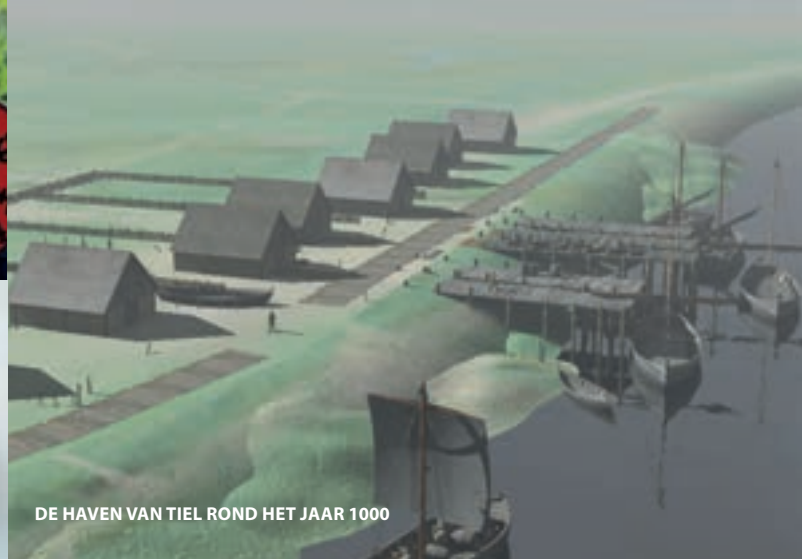
LIUDGER TOT BISSCHOP GEWIJD

VIKINGSTRIJDERS OP DE
CANNENBURGH, VAASSEN

RAMMELAAR,
GEVONDEN IN EIBERGEN

DE HAVEN VAN TIEL ROND HET JAAR 1000

SLACHTOFFER VIKINGAANVAL,
ZUTPHEN

GRAF UIT DE VROEG-MEROVINGISCHE
TIJD, NIJMEGEN

EXPERIMENT MET EEN
GERECONSTRUEERDE IJZEROVEN,
LOENEN

GORDELBSLAG MEROVINGISCHE
EDELMAN, AALTEN

VIKINGZWAARD, DOETICHEM

BRONZEN HEILIGENAFBEEL-
DING, GEVONDEN BIJ ELST

LODEN KRUISJE MET INSCRIPTIE,
GEVONDEN IN TIEL

TUITPOT, GEVONDEN BIJ BEEKBERGEN

FEESTELIJKE ONTHULLING INFORMATIEPANEEL
VROEGMIDDELEEUWS GRAFVELD, BARNEVELD

DE HUNNESCHANS (DUNO),
BIJ DOORWERTH

VERHAAL
van
GELDERLAND

PERIODE 2

SCHETS 4: GELDERLAND ALS ZELFSTANDIG GRAAFSCHAP EN HERTOOGDOM

Na de dood van Karel de Grote valt zijn rijk geleidelijk uiteen in een lappendeken van kleine territoria. Graven, bisschoppen, hertogen en andere feodale heren besturen deze gebieden. Na verloop van tijd ontstaat een aantal grotere en kleinere vorstendommen die min of meer zelfstandig opereren binnen het Heilige Roomse Rijk. Opeenvolgende graven uit het geslacht Wassenberg weten hun gebieden in driehonderd jaar uit te breiden tot één van de grootste en meest succesvolle vorstendommen van noordwest Europa. Zij vernoemen zich naar de burcht Gelre aan de Niers. Na verloop van tijd staan de gebieden die deze familie in bezit heeft bekend als het Land van Gelre en vanaf 1339 als het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen.

Binnen het Gelderse territorium voltrekken zich processen die in meer of mindere mate in heel Europa plaatsvinden. De graven van Gelre en Zutphen stichten steden en verlenen stadsrechten als afbakening van hun territorium. Dat territorium is groter dan de huidige provincie Gelderland en bestrijkt ook gedeelten van Noord-Limburg en de aangrenzende Duitse gebieden. De steden zorgen voor economische dynamiek. De ligging van Gelre aan belangrijke scheepvaartroutes tussen de zee en het Duitse achterland brengt een grote mate van rijkdom met zich mee – wat zich vertaalt in een periode van culturele bloei aan het hertogelijke hof. Ook de vele kloosters dragen daaraan bij. Door hun economische groei kunnen steden zich steeds meer ontwikkelen tot zelfstandige machtsfactoren. Vanaf de vijftiende eeuw werken ze samen met het uitgebreide netwerk van Gelderse ridders – als steun voor de hertog, maar soms ook als tegenkracht. Die samenwerking begint in de vier kwartieren van Gelre, waarbij de hoofdsteden Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem de boventoon voeren.

Aan het einde van de middeleeuwen ontstaan in West-Europa enkele grotere staten met een gecentraliseerd bestuur. Gelderland krijgt dan te maken met de expansiepolitiek van de Bourgondische en later Habsburgse vorsten. Zeventig jaar verzetten de Gelderse hertogen, steden en ridders zich, maar in 1543 moeten ze zich gewonnen geven. Daarmee komt een einde aan de zelfstandige positie van het hertogdom Gelre.

GELRE IN OPKOMST (1000 – 1300)

De eerste graven van Gelre ontleen hun naam en hun positie aan het bezit van een kasteel in Geldern, tegenwoordig gelegen in Duitsland. Van daaruit breiden zij hun bezittingen in noordelijke richting uit, te beginnen bij het graafschap Teisterbant in het Rivierengebied. Ten dele komt die uitbreiding tot stand door diplomatie en slimme (huwelijks)politiek; zo raakt het graafschap Zutphen onder de invloedssfeer van de Gelderse graven door een huwelijk met de erfdochter van Zutphen. In andere gevallen moet er strijd worden geleverd, zoals om de Veluwe. De bisschoppen van Utrecht, die dit gebied in leen hebben gegeven aan Brabant, accepteren niet dat Gelre het op zijn beurt van Brabant in leen krijgt. Rond 1200 is Veluwe definitief Gelders en vanaf dat moment zien we duidelijk de contouren van het latere hertogdom ontstaan.

Kerkelijk gezien vormen de Gelderse gebieden een lappendeken: ze vallen binnen de invloedssfeer van vier naburige bisschoppen: Keulen, Luik, Utrecht en Münster. In deze periode begint geleidelijk ook het stedelijk leven in betekenis toe te nemen, om te beginnen in Tiel en Zutphen. In Arnhem ontstaat een vroegstedelijke samenleving aan de Jansbeek en rond de bezittingen van het klooster van Prüm. In 1233 verleent graaf Otto II aan Arnhem stadsrechten, met als doel de inwoners onder zijn invloedssfeer te brengen ten koste van het klooster. Deze concurrentiestrijd tussen geestelijke en wereldlijke macht is een verschijnsel dat zich ook elders in West-Europa voordoet. Daarnaast stichten de Gelderse graven ook steden om daarmee hun territorium af te bakenen van dat van naburige landsheren. Lochem, nabij de grens met het Oversticht (Overijssel) en het bisdom Munster, is daar een goed

voorbeeld van. Vóór de stadsverheffing was hier nog geen sprake van een stedelijke samenleving, slechts van een aantal boerderijen rondom een kasteel.

Plaatsen die tot stad worden verheven, krijgen doorgaans eigen markten, eigen wetgeving en eigen voorzieningen zoals gasthuizen. Ten noorden van de Waal volgt het stadsrecht het model van Zutphen, in het zuidelijk gelegen Overkwartier geldt Roermond als voorbeeld. Nijmegen vormt een uitzondering: in 1230 krijgt zij haar stadsrechten van de Duitse koning. Zeventien jaar later komt de 'vrije Rijksstad' in bezit van graaf Otto II als onderpand voor een lening aan de Roomskoning. Nog tot in de achttiende eeuw zal Nijmegen zich laten voorstaan op haar – in Nijmeegse ogen superieure – positie als Rijksstad.

In vergelijking met naburige territoria telt het graafschap Gelre een opvallend groot aantal steden. Sommige weten zich nauwelijks te ontwikkelen, andere groeien uit tot belangrijke handelscentra in hét economische netwerk van de middeleeuwen: de Hanze. Aan het eind van de dertiende eeuw zijn Harderwijk, Elburg en Zutphen de meest welvarende Gelderse Hanzesteden. Ze hebben in Zweden een eigen *vitte*, een klein gebied waar het recht van de betreffende Gelderse stad geldt. In de veertiende eeuw volgt Arnhem deze economische ontwikkeling. Kooplieden vestigen zich vooral rond de huidige Korenmarkt.

In 1222 verplaatsen de Gelderse graven de Arnhemse tol naar Lobith, een aanwijzing dat de scheepvaart over de Rijn naar de IJssel toeneemt. De tolleren brengen veel geld in de Gelderse schatkist. In deze periode kennen de steden aan de Rijn, de IJssel en de Zuiderzee hun grootste bloei. Zutphen groeit hard en krijgt een aantal stadsuitbreidingen. Na drie grote stadsbranden stimuleert het Zutphense stadsbestuur de nieuwbouw van huizen in steen. Ook in Arnhem, Nijmegen en andere Gelderse steden treedt in de veertiende eeuw een proces van verstening op.

De graven van Gelre spelen een hoofdrol bij gebiedsontginningen. Zowel langs de grote rivieren als op de Veluwe weten zij veel land te winnen en in cultuur te brengen. Landbouwgrond is in de middeleeuwen een belangrijke bron van inkomsten. Op de Veluwe gaat het om woeste gronden die in een eerdere periode grotendeels ontbost zijn. Langs de rivieren zorgen de graven van Gelre voor een betere waterhuishouding. Graaf Reinald II laat weteringen in het Land van Maas en Waal aanleggen die

zorgen voor een verbetering van de afwatering uit de rivierpolders. In oorkonden legt Reinald II de plicht van de inwoners om het land te beschermen en de dijken te onderhouden officieel vast, maar zij krijgen ook rechten voor enige mate van zelfbestuur.

Met de ridders knopen de graven van Gelre nauwe relaties aan door middel van beleningen. Een mooi voorbeeld is Rudolf de Cock die in 1265 Waardenburg in leen krijgt en het gelijknamige kasteel laat bouwen. De akte wordt nog altijd bewaard in het Gelders Archief. Ridders besturen een deel van het graafschap namens de landheer en vechten voor hem in zijn leger. Zij verbinden zich per regio in de ridderschappen. Sommige ridders vinden na verloop van tijd dat ze op gelijke hoogte staan met de graaf en later hertog van Gelre. Bekende voorbeelden zijn de bannerheren van Bronckhorst, Bergh, Wisch en Baer. Zij voelen zich net als de hertog van Gelre direct verbonden aan de Duitse Keizer. De heerlijkheden Culemborg, Buren, Borculo en Bergh zijn voorbeelden van gebieden die min of meer los van het Gelderse bestuursstelsel functioneren.

In het Rivierengebied ontstaan vanaf de dertiende eeuw de eerste bestuursdistricten of ambten: gebieden met eigen land- en dijkrechten, die onder gezag staan van een functionaris in dienst van de graaf. De bestuurlijke organisatie legt een basis voor het ontstaan van betrokken ridderschappen in de Gelderse samenleving. Zij ontwikkelen zich samen met de stedelijke elites steeds meer tot een zelfstandige machtsfactor, naast - maar soms ook tegenover - de landsheer.

DE BLOEI VAN GELRE (1300 – 1450)

De veertiende en vijftiende eeuw zijn in politiek opzicht turbulente tijden voor Gelre. Op internationaal vlak speelt graaf Reinald II een belangrijke rol in de eerste fase van de Honderdjarige Oorlog. Als echtgenoot van een Engelse prinses is hij de aangewezen persoon om de belangen van het Heilige Roomse Rijk te behartigen in de strijd tussen Frankrijk en Engeland. De Duitse keizer belooft hem met de verheffing van Gelre tot hertogdom in 1339.

Wanneer hertog Reinald II kort daarna plotseling overlijdt, komen twee groepen van ridders en steden lijnrecht tegenover elkaar te staan. Elke groep steunt één van de zonen van Reinald, die beiden aanspraak maken op de hertogstitel. Deze Bronckhorster en Heeckerense twisten duren met enkele onderbrekingen van 1350 tot 1379. Ze markeren een periode van politieke instabiliteit,

waarin regelmatig onduidelijkheid bestaat over wie de rechtmatige hertog van Gelre is. Tijdens deze periode van landsheerlijke verzwakking en burgeroorlog gaan de Gelderse steden en ridders zich sterker organiseren. Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem profileren zich als hoofdsteden van stedelijk netwerken. Daaruit ontstaan langzaam maar zeker de vier kwartieren van Gelre. De ridders sluiten zich daarbij aan. Dit proces bereikt zijn hoogtepunt met de verbondsbrieven van 1418, waarin steden en ridders eensgezind verklaren dat ze betrokken willen worden bij het landsbestuur.

Ondanks de politieke turbulentie, vormen de veertiende en begin vijftiende eeuw voor Gelre een periode van economische en culturele bloei. Het aantal Gelderse Hanzesteden groeit in deze periode naar achttien. Daaronder bevinden zich nu ook steden als Nijmegen, Doesburg, Venlo, Roermond en Tiel – en zelfs kleine stadjes als Maasbommel. Nijmegen ontwikkelt zich tot hoofdstad van deze groep. De stad vormt een scharnierpunt in de handel van wijn en laken via de Maas en de Rijn naar Holland, Antwerpen en Londen. Ook andere plaatsen op de Veluwe krijgen te maken met de Hanze. In Apeldoorn en op de Herenhul bij Beekbergen vinden regelmatig vergaderingen van Hanzekooplieden plaats. Zij vergaderen graag op neutraal terrein. De Herenhul is al eeuwenlang een plek van rechtspraak. De hertog komt er regelmatig naartoe om de zittingen persoonlijk bij te wonen.

Rond 1400 beleeft het hertogdom Gelre zijn culturele hoogtepunt. Vooral aan het hof van de hertogen van Gelre en Gulik (Willem I en Reinald IV) worden belangrijke kunstwerken gemaakt. Voorbeelden zijn het Wapenboek van de Heraut Gelre met tekeningen van Herman Maelwael uit 1394 en het gebedenboek van hertogin Maria van Gelre uit 1415. Johan Maelwael wordt tegenwoordig door kunstkenneren gezien als de eerste Nederlandse schilder in de traditie van Van Eyck, Bosch, Breughel en Rembrandt. Hij begint zijn carrière in Nijmegen aan de hof van hertog Willem van Gelre en vertrekt daarna naar Frankrijk waar hij zijn grootste meesterwerken maakt. Zijn neven, de Gebroeders van Limburg, volgen hem vanuit Nijmegen naar het Bourgondische hof. Het werk van deze Gelderse meesters heeft veel kunstenaars over de hele wereld geïnspireerd en bepaalt voor een groot deel ons huidige beeld van de middeleeuwen. Het gebedenboek van Maria van Gelre is gemaakt in Gelderse kloosters die zijn ontstaan uit de Moderne Devotie. Deze religieuze stroming komt op langs de IJssel en vindt rond 1400 overal in het

hertogdom Gelre navolging. De Moderne Devotie pleit voor een andere, meer individuele geloofsbeleving. Dames uit de hogere kringen laten in Gelderse kloosters gebeden- en getijdenboeken maken van zeer hoge kwaliteit. Boeken van Gelderse makelij zijn nu te vinden in collecties over de hele wereld.

Nadat de hertogen uit het Gulikse huis zonder wettige nakomelingen zijn gestorven, kiezen de steden en ridders in 1423 gezamenlijk Arnold van Egmond als hun nieuwe hertog. Hij slaagt er echter niet in zijn gezag stevig te vestigen, binnen noch buiten Gelre. De keizer weigert de hertogsbenoeming door de Gelderse Staten te accepteren en spreekt de Rijksban uit over Gelre. Dit betekent dat allerlei Duitse steden geen handel mogen drijven met Gelre. Wanneer ze merken dat hun belangen niet gediend worden, gaan ook de Gelderse steden en ridders – onder aanvoering van Nijmegen – oppositie voeren tegen de regering van Arnold.

Na 1450 stagneert de economische groei in de Gelderse steden ten noorden van de Rijn. Ze krijgen te maken met groeiende concurrentie van Hollandse steden, die geleidelijk de Oostzeehandel overnemen. In Arnhem, Zutphen en Harderwijk ontstaat een renteniersmentaliteit. De stedelijke elites ontplooiën geen internationale handelsinitiatieven meer, maar richten zich op de regionale economie. De rijkdom van Zutphen is voornamelijk gebaseerd op grondbezit. De vleeshal in Zutphen uit 1450 is bijvoorbeeld volledig met leningen betaald.

Vanaf 1430 wordt Holland geregeerd door de hertogen van Bourgondië. Zij ontwikkelen zich tot de rijkste vorsten van Europa. De Bourgondiërs voeren een centralistische en expansionistische politiek, passend bij een nieuwe tijd. Ook het hertogdom Gelre krijgt spoedig te maken met de annexatiedrift van de Bourgondiërs.

GELRE GAAT TEN ONDER (1450 – 1543)

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw staat de Gelderse politiek bijna honderd jaar lang in het teken van oorlog tegen de hertogen van Bourgondië en hun Habsburgse opvolgers. Door de economische teruggang kunnen de Gelderse steden deze oorlogen steeds moeilijker financieren. Om de zelfstandigheid te kunnen behouden, is buitenlandse hulp nodig. Vooral Frankrijk investeert in deze periode in de Gelderse zelfstandigheid, met als doel aartsvijand Bourgondië dwars te zitten. Daarnaast speelt ook de goede binnenlandse organisatiestructuur van Gelre een rol in het taaie verzet

tegen de Bourgondiërs. Na een bijna twintig jaar durende Bourgondische bezetting komen de Gelderse steden en ridders in de vier kwartieren in 1492 eensgezind tot de conclusie dat ze een sterke man nodig hebben om hen te leiden in de strijd voor onafhankelijkheid. Dat wordt hertog Karel van Egmond, de kleinzoon van hertog Arnold, die ze uit gevangenschap loskopen.

De resultaten van de strijd zijn wisselend. Arnhem is jarenlang stevig in handen van de vijand, andere steden houden al die tijd dapper stand. Wageningen groeit met zijn nieuwe kasteel vanaf 1500 uit tot een bastion tegen buitenlandse aanvallen. In de jaren twintig van de zestiende eeuw weet hertog Karel zijn invloedssfeer zelfs uit te breiden naar het noorden: Groningen en Drenthe staan lange tijd onder Gelders bestuur. De Gelderse krijgsheer Maarten van Rossem ontpopt zich in dienst van hertog Karel tot een succesvol en berucht maarschalk, zijn plundering van Den Haag schokt grote delen van Europa. In zijn geboortestreek herinnert het stadskasteel van Zaltbommel nog altijd aan de maarschalk van Gelre; in zijn opdracht verrijzen de Cannenburch in Vaassen en het Duivelshuis in Arnhem, beide in de vernieuwende Renaissancestijl.

De voortdurende oorlog eist zijn tol. Gelderse steden proberen de handel voort te zetten, maar worden steeds vaker overvleugeld door concurrentie uit Holland. Na 1500 zijn nauwelijks nog grote kunstwerken van Gelderse makelij bekend. Terwijl elders in Europa de Reformatie begint op te komen, is daarvan in Gelre geen sprake. Hertog Karel houdt strak vast aan het katholieke geloof en ook Gelderse elites vertonen in deze periode nog geen sympathieën voor de protestantse leer.

Zo lang hij succesvol is, krijgt hertog Karel nauwelijks te maken met georganiseerde weerstand vanuit de Staten. Wel komen steeds meer burgers in opstand tegen de elite die de steden al eeuwenlang bestuurt. In deze economisch moeilijke tijden eisen de gilden inspraak in het bestuur. 'Gemeenslieden' krijgen in Arnhem rond 1490 een vaste stem

bij de controle van de stadsfinanciën, naar voorbeeld van Nijmegen waar dat al in 1422 geregeld is. Arnhem komt steeds meer op als onbetwiste hofstad van Gelre. Hertogelijke instellingen als de kanselarij vestigen zich in de Rijnstad en professionaliseren het landsbestuur met geschoolde ambtenaren.

Het verzet vanuit de Staten neemt toe als hertog Karel de stedelijke autonomie aantast door blokhuisen te bouwen in de steden. Dit zijn hertogelijke stadskastelen die de macht van de vorst tonen en die de stedelijke bevolking in toom moeten houden. Ook zijn voornemen om het hertogdom Gelre na zijn dood over te dragen aan Frankrijk roept veel weerstand op. De overgrote meerderheid van steden en ridders is daar tegen. Onder aanvoering van Nijmegen besluiten zij hertog Karel te vervangen door de zoon van de hertog van Kleef. Alleen Arnhem blijft de oude vorst tot het einde toe trouw; de stad bouwt voor hem een praalgraf in de Eusebiuskerk.

Na de dood van hertog Karel verliest Gelre zijn zelfstandige positie als hertogdom onder een eigen vorstendynastie. Vanaf 1539 hoort Gelre bij de personele unie Kleef, Berg, Gulik, Mark en Ravensberg onder hertog Willem II. Hij regeert over een territorium dat grote overeenkomsten vertoont met de huidige Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen. Het onderstreept de eeuwenoude verbondenheid van Gelre met het Duitse Rijnland. In opdracht van de nieuwe hertog zet Maarten van Rossem vanaf 1542 de strijd tegen de Habsburgers voort. Een jaar later is voor de Habsburgse keizer Karel V de maat vol. Bij Venlo dwingt hij Gelre definitief op de knieën. Het hertogdom wordt één van de zeventien gewesten van de Habsburgse Nederlanden.

MARIA VAN GELRE, AFGEBEELD IN HAAR GEBEDENBOEK

PLANMATIGE STADSAANLEG IN DE MIDDELEEUWEN, ELBURG

WAPENBOEK VAN DE HERAUT GELRE

MIDDELEEUWSE
GERECHTSPLAATS,
HET HERENHUL
(ENGLANDERHOLT)
BIJ BEEKBERGEN

EEN KOGGE VAN DE HANZE
VAART UIT

GEWICHTJE UIT DE HANZE TIJD,
HARDERWIJK

WINDVAAN VAN KASTEEL DE
DIKKE TINNE, HATTEM

KASTEEL ROSENDAEL

PRAALGRAF VAN GERARD IV IN ROERMOND

MAARTEN VAN ROSSEM,
MAARSCHALK VAN GELRE

INFOGRAPHICS

- LOCATIES VAN VERSTERKINGEN
- GEBIEDSUITBREIDING PER PERIODE
- STADSSTICHTINGEN MET JAARTALLEN
- HANZESTEDEN IN GELRE
- STAMBOOM VAN HET GELDERSE VORSTENHUIS

HERTOG KAREL VAN GELRE

GRAFLEGGING VAN EEN ABT,
EIKENHOUTEN BEELDJE,
ZALTBOMMEL

GRAF VAN DRIE VIJFTIENDE-EEUWSE
GELDERSE SOLDATEN, TIEL

KASTEELRUïne NIJENBEEK
BIJ VOORST

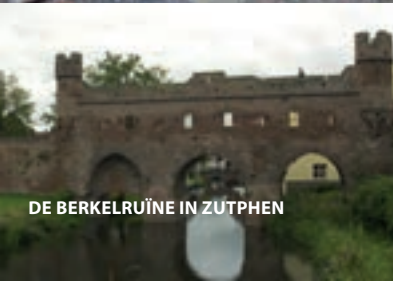
VIJFTIENDE-EEUWSE DOOFPOT,
DE LIEMERS

MIDDELEEUWSE STEDELINGEN OP HET
GEBROEDERS VAN LIMBURGFESTIVAL,
NIJMEGEN

DE VERBONDSBRIEF VAN 1418

DE BERKELRUïne IN ZUTPHEN

VERHAAL van GELDERLAND

28

PERIODE 3

SCHETS 5: GELDERLAND ALS NEDERLANDS GEWEST

Na de middeleeuwen komen in Europa grote, sterke staten op, vaak geleid door absolute vorsten. Ook het hertogdom Gelre verliest zijn zelfstandige positie en gaat deel uitmaken van een groter staatsverband. Gelre blijft als hertogdom bestaan, maar is eerst één van de zeventien provincies onder Habsburgs bestuur en vervolgens één van de zeven gewesten in de Nederlandse Republiek. Binnen deze nieuwe staat vormt Gelderland vooral een bufferzone, met garnizoenssteden die de vijandelijke legers uit de florerende westelijke provincies moeten weren. Het is de tijd van de Hóllandse Gouden Eeuw.

De godsdienstoorlogen tussen katholieken en protestanten die Europa in deze periode teisteren, hebben grote gevolgen voor Gelderland. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog nemen strenge calvinisten het stedelijke en provinciale bestuur over en dwingen ze de inwoners van Gelre die vasthouden aan het oude geloof in een positie van tweederangs burgers. Het Overkwartier blijft onder Habsburgs bestuur en raakt gescheiden van de rest van Gelre. De drie overgebleven kwartieren gaan ieder ook steeds meer een eigen koers varen.

Na het oorlogsgeweld van de zestiende en zeventiende eeuw is de achttiende eeuw een rustiger periode. De welvaart neemt toe, nieuwe bedrijfstakken komen op en de machtige adellijke families laten hun rijkdom zien door hun kastelen naar moderne inzichten te verbouwen. De Verlichting krijgt ook in Gelderland voet aan de grond en revolutionaire ideeën winnen aan populariteit. Een revolutionaire omwenteling veegt het hertogdom Gelre uiteindelijk tussen 1795 en 1800 van de kaart.

ONDER HABSBURGS BESTUUR (1543 – 1572)

De Gelderse steden en ridders erkennen keizer Karel V in 1543 eensgezind als hun nieuwe hertog. Opvallend is dat de keizer in ruil daarvoor de Gelderse Staten in het Traktaat van Venlo veel vrijheden toezegt. De Geldersen beschouwen dit document als een soort Gelderse grondwet. Gelre blijft een hertogdom en behoudt binnen het nieuwe Nederlandse staatsbestel van zeventien Habsburgse provincies een grote mate van zelfstandigheid. Die positie bewaken de Gelderse steden en ridders zorgvuldig. Ze houden vast aan hun status als onderdeel van het Heilige Roomse Rijk en weigeren deel te nemen aan overkoepelende instellingen van de Nederlandse provincies. Gelre krijgt een eigen stadhouder en een eigen Rekenkamer. Het dagelijks bestuur professionaliseert door de aanstelling van geschoolde ambtenaren in het Hof van Gelre. Het gewestelijke bestuur vestigt zich in Arnhem, dat zich daardoor verder ontwikkelt tot het bestuurlijk centrum van Gelre. De vorstelijke ambtenaren moeten volgens het Traktaat bekend zijn met de Gelderse taal en gewoontes, maar daar komt in de loop van de jaren steeds minder van terecht.

Gelre blijft zoveel mogelijk een eigen koers varen. Vertegenwoordigers laten zich nauwelijks zien bij overkoepelende Nederlandse instellingen, zoals in de Staten-Generaal. Alleen bij de troonsafstand van Karel V in 1555 is een Gelderse afvaardiging aanwezig in Brussel. Tijdens de eerste jaren van de regering onder de nieuwe hertog Filips II ontstaat vanuit de Gelderse Staten steeds meer verzet tegen diens centralisatiepolitiek. De stad Nijmegen en de graven Van den Bergh en van Culemborg nemen daarin het voortouw.

Ook op het culturele vlak houdt Gelre vast aan de eigen tradities. Verschillende Gelderse kronieken, zoals de Kroniek van Erkelenz, verschijnen in deze periode. De aloude rechtspraak op het Herenhul, vlakbij Apeldoorn, wordt nieuw leven ingeblazen. Het katholicisme blijft in deze periode leidend in Gelre. Het hertogdom krijgt zelfs een bisschopszetel. Vanaf 1559 is Roermond de basis van het Gelderse bisdom waar behalve het Overkwartier ook het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal toe behoren. Op sommige plaatsen dringt het protestantisme door via rondreizende predikers. In Nijmegen is het in 1566 onrustig door predikanten van buitenaf. In een tijd van zware economische recessie slagen zij erin de bevolking op te stoken. In Zaltbommel, Harderwijk, Elburg en Batenburg worden kerken vernield, maar in de steden in het hart van Gelre blijft het in 1566 rustig. In Zutphen ontstaat in deze periode de Librije, een openbare

bibliotheek die de burgers bij het oude geloof moet houden. De economie lijkt na 1543 aan te trekken door de afname van het oorlogsgeweld, maar daar komt in de jaren 1560 een einde aan.

GELRE TIJDENS DE TACHTIGJARIGE OORLOG (1572 – 1648)

De Tachtigjarige Oorlog vormt één van de grootste keerpunten in de Gelderse geschiedenis. Voor Gelre begint die oorlog in 1572 met een gewelddadige inval door Willem van Oranje in Roermond, gevolgd door een vergeldingsactie van de Spanjaarden in Zutphen. Vervolgens loopt het front tientallen jaren dwars door Gelre. De economie komt tot stilstand. Op politiek terrein valt het hertogdom uiteen in twee delen: drie Nederkwartieren zonder hertog, en het Overkwartier waar de Spaanse koning de hertogstitel draagt. Wanneer Filips II in 1581 officieel wordt 'Verlaten', krijgen de steden en ridders van de drie Nederkwartieren feitelijk de soevereiniteit in handen. Daarmee verdwijnt de precare – en regelmatig verstoorde – verhouding tussen landsheer en Staten, die bijna twee eeuwen het Gelderse politieke toneel heeft gedomineerd. In de praktijk zullen stadhouders, vanaf 1590 altijd een telg van de familie Oranje-Nassau, in de komende twee eeuwen een belangrijke machtsfactor vormen in Gelre. De uitvoering van het dagelijks bestuur komt nog meer dan in de Habsburgse periode bij het Hof van Gelre te liggen.

Formeel blijft Gelre binnen de Republiek van Zeven Verenigde Provincies zelfstandig, en is het als hertogdom zelfs de eerste in rang. Maar de belangrijkste beslissingen over buitenlands beleid, defensie en financiën voor de Republiek worden genomen in Den Haag – met het gewest Holland als sterke leider.

In de beginfase van de Tachtigjarige Oorlog houden de Gelderse steden en ridders vast aan hun zelfstandige positie binnen de zeventien Nederlandse provincies. Pas in 1576 sluiten zij zich na lang aarzelen aan bij de Opstand en treden toe tot de Pacificatie van Gent. Drie jaar later tekent stadhouder Jan van Nassau, zonder overleg met de Gelderse Staten maar wel namens het hele hertogdom, de Unie van Utrecht. Uit angst voor een nieuwe Spaanse aanval gaan de kwartieren pas maanden later schoorvoetend akkoord. Veel steden en ridders vrezen dat Gelre deel gaat uitmaken van een unie onder Hollandse dominantie.

Onder aanvoering van Jan van Nassau wordt het calvinisme in 1578/79 van hogerhand ingevoerd in Gelre.

Daarop volgt een Beeldenstorm in de Gelderse steden, niet als uitbraak van volkswede maar als een actie van de overheid. In volgende jaren worden de kloosters onder dwang gesloten en afgebroken. Zij verliezen hun maatschappelijke rol op het gebied van onderwijs, wetenschap, kunst en waterhuishouding.

Het decennium 1581-1591 kan gezien worden als één van de zwartste bladzijden uit de Gelderse geschiedenis. De Achterhoek raakt bijna onbewoonbaar. Steden als Zutphen en Doetinchem worden keer op keer door de verschillende legers aangevallen. Achterhoekse boeren die, aangemoedigd door de bannerheren, in opstand komen tegen de protestantse machtsovername worden in de buurt van Doetinchem bruut vermoord. In 1591 verovert Maurits van Nassau Nijmegen na een belegering van anderhalf jaar. In datzelfde jaar treft hij Zutphen na de verovering aan als een totaal verwoeste stad. Ook in het Rivierengebied wordt lange tijd hard gevochten. Zaltbommel is vaak het doelwit: de stad staat tussen 1572 en 1602 los van Gelre en keert daarna pas onder Gelders bestuur terug.

Ook in de jaren die volgen, is de oorlog nooit ver weg. Bredevoort wordt veroverd in 1597, Lochem doorstaat in 1606 een Spaans beleg en Groenlo komt pas in 1627 in Staatse handen. Zelfs tijdens het Twaalfjarig Bestand trekt Maurits met een leger door de Achterhoek om de heerlijkheid Borculo in te nemen. Tot 1632 zou graaf Hendrik van den Bergh, als Spaans stadhouder van Gelre, een belangrijke bron van gevaar blijven.

GELDERLAND ALS BUFFERZONE (1648 – 1702)

Wanneer de dreiging van de Tachtigjarige Oorlog verdwijnt, probeert Gelre weer op te krabbelen. Nijmegen gaat vanaf 1635 zelfs een relatieve bloeiperiode tegemoet, hoewel de stad tot 1648 onder curatele van de stadhouder staat. Nijmegen ambieert een eigen Academie en gaat in dat opzicht de strijd aan met Harderwijk, dat vanaf 1648 de officiële universiteitsstad van Gelre is. Arnhem is het minst getroffen door de Tachtigjarige Oorlog en ontwikkelt zich verder als een stad van ambtenaren, juristen en boekdrukkers. In de Achterhoek, en vooral op de Veluwe met zijn vele watermolens, komt de papierproductie tot bloei.

Binnen de Staten varen de drie overgebleven kwartieren steeds meer hun eigen koers. In de steeds weer terugkerende machtsstrijd tussen de Staten van Holland en de stadhouders van Oranje kiest Zutphen meestal

voor Oranje, Nijmegen voor de Staten van Holland en neemt Arnhem een middenpositie in. Ook tijdens het eerste stadhouderloos tijdperk van 1650 tot 1672 zijn de drie kwartieren het over allerlei zaken oneens. De steden voeren in deze periode nog de boventoon ten opzichte van de ridderschappen. De adel heeft door de Tachtigjarige Oorlog zulke harde klappen gehad dat ze decennia nodig heeft om te herstellen.

De steden zijn in deze periode onmiskenbaar veranderd. Zutphen, Doesburg, Arnhem, Nijmegen, Zaltbommel – alle hebben ze onder leiding van de stadhouders een metamorfose ondergaan. Ze liggen binnen moderne vestingwallen die de vijand buiten de deur moeten houden. In de praktijk is het 'Fürstendom Gelre en Graefschapp Zutphen', zoals Gelderland tot 1795 officieel heet, binnen de Republiek vooral een bufferstaat voor Holland. In veel garnizoenssteden vormen militairen een derde deel van de bevolking. De militairen en hun gezinnen zijn belangrijk voor de stedelijke economie; vaak vormen ze de belangrijkste bron van inkomsten. De soldaten komen veelal uit Duitsland, Schotland en Frankrijk, net als de militairen die de forten in de Hollandse Waterlinie bemannen.

De Gelderse steden blijven in vergelijking met de florerende Hollandse steden relatief klein. Rond 1650 hebben Arnhem en Zutphen ongeveer 8.000 inwoners. Nijmegen is met zo'n 12.000 inwoners iets groter. Tot 1800 blijven de drie hoofdsteden rond de 10.000 inwoners schommelen. Onderling worden de Gelderse steden verbonden door trekschuiten. Tussen Arnhem en Nijmegen ligt een trekvaart, ongeveer op de plek waar nu de A325 ligt. Binnen de stedelijke maatschappij spelen gilden nog altijd een belangrijke rol; soms hebben ze eigen zorginstellingen. De protestantse stadsbesturen beheren de gemeenschappelijke instellingen, zoals burgerweeshuizen en tuchthuizen.

Gelre is een protestants gewest, evenals in de rest van de Republiek wordt het katholicisme er alleen getolereerd als het in de privésfeer blijft. Katholieken en andere religieuze minderheden hebben geen toegang tot overheidsambten. Vanaf 1621 mogen alleen protestantse edelen deel uitmaken van de drie Gelderse ridderschappen. Veel katholieke families vertrekken naar het buitenland, trekken zich terug op hun kastelen of bekeren zich om hun positie veilig te stellen. Toch behoudt Gelre tientallen katholieke adellijke families; zij leven van de inkomsten van hun bezit of bekleden militaire functies. Vaak stimuleren

ze de uitoefening van het katholieke geloof onder de plaatselijke boerenbevolking. Soms treedt de overheid daar streng tegen op, maar meestal worden de diensten in schuilkerken getolereerd. Duizenden inwoners van Gelre bezoeken de mis in kapellen net over de grens, in schuren of bij katholieke adellijke families op kastelen. Huis Doddendaal bij Ewijk, de Cannenburch in Vaassen en de Slangenburgh bij Doetinchem zijn slechts enkele voorbeelden. Tot op de dag van vandaag is de omgeving van deze kastelen en kapellen opvallend katholiek georiënteerd. In de nabijheid van Münster en Kleef maken katholieken voor hun zielzorg vaak gebruik van kerken en kapellen aan de overzijde van de grens. Zo groeit het vlak bij Groenlo gelegen Zwillbrock dankzij de inspanningen van de bisschoppen van Munster uit tot een trekpleister voor Gelderse katholieken.

Na de Vrede van Munster kent Gelre geen lange periode van rust. In 1666 valt de bisschop van Munster de Achterhoek binnen. Zes jaar later herhaalt hij dat, dit keer samen met Franse koning Lodewijk XIV die het Gelderse hertogdom vrij gemakkelijk weet in te nemen. Na een bezetting van anderhalf jaar slaagt het Staatse leger onder leiding van stadhouder Willem III erin Gelderland te heroveren. Van 1676 tot 1679 vinden in Nijmegen internationale vredesbesprekingen plaats, eindigend met de Vrede van Nijmegen.

Als 'straf' voor de snelle overgave van Gelderse steden aan Lodewijk XIV, stelt Willem III een regeringsreglement in dat hem vrijwel alle macht geeft. Voortaan bepaalt de stadhouder welke stadsbestuurders gekozen worden, iets wat de steden voorheen zelfstandig regelden. Vanaf 1675 krijgt de adel duidelijk de overhand in Gelre, zowel in de steden als op het platteland. Vergeleken met de minder dominante positie van de adel in het westen van de Republiek, wordt Gelre wel een 'republiek van adel' genoemd. Willem III helpt bevriende mannen in het zadel. Kasteel Middachten laat hij na de Franse verwoestingen herbouwen, geïnspireerd op paleis Het Loo dat de stadhouder in Apeldoorn laat verrijzen.

VOORSPOED EN OPSTAND (1702 – 1795)

Met de dood van stadhouder Willem III in 1702 breekt in Gelre een tijd van grote onrust aan, die bekend staat onder de naam Plooiërijen. In de vaderlandse geschiedenis zijn de ongeregelde toestanden in het oosten van de Republiek afgedaan als onbeduidende schermutselingen, maar wie beter kijkt, onderscheidt revolutionaire kenmerken. De gemeenslieden – voornamelijk rijkere leden van de gilden – die vóór

de Franse inval enige zeggenschap hadden in de stadsbesturen, eisen hun positie op. In allerlei steden grijpen ze de macht. Oranjegezinde stadsbestuurders, die hun positie danken aan de stadhouder, worden vervangen door sympathisanten van de 'nieuwe plooi'. Voor de stadsbewoners verandert er niet veel. Binnen korte tijd zijn de nieuwe stadsbestuurders zozeer doorgedrongen tot de kleine elite dat zij precies hetzelfde beleid uitoefenen als de 'oude plooiërs'. In 1722 stellen de Staten van Gelderland Willem IV als nieuwe stadhouder aan, piepjong en met zeer beperkte bevoegdheden. Een kwarteeuw later, onder dreiging van een nieuwe Franse aanval, worden die beperkingen ingetrokken, en krijgt het stadhouderschap een erfelijk karakter. Daarnaast verkrijgen de Oranjes de soevereiniteit in voorheen onafhankelijke enclaves op Gelders grondgebied, zoals Culemborg en Borculo.

Vanaf de Vrede van Nijmegen kent het hertogdom Gelre voor het eerst in ruim tweehonderd jaar een lange periode van voorspoed en zonder oorlogsgeweld. Terwijl de Hollandse regenten in de achttiende eeuw gaan rentenieren, ontplooiën adel en burgers in Gelre allerlei nieuwe initiatieven. Een voorbeeld is de tabaksindustrie, die tot bloei komt in Nijkerk, de Gelderse Vallei en de Betuwe. Vooral katholieke edelen, die geen lucratieve functies kunnen bekleden in het provinciale en landelijke bestuur, stimuleren nieuwe vormen van bedrijvigheid. Zo beginnen de graven Van den Bergh op hun land bij Ulft een ijzergieterij die later zal uitgroeien tot de DRU. Langzaam maar zeker verschuift het zwaartepunt van de Nederlandse economie in de achttiende eeuw van het westen naar het oosten. Zeker in Gelre gaat het financieel goed. De adel laat zijn kastelen verfraaien – de stuczaal van kasteel Biljoen is wellicht het mooiste voorbeeld.

De voorspoed is ook te zien aan de bevolkingsgroei. Naast nieuwe vormen van bedrijvigheid blijven op het Gelderse platteland oude structuren onverminderd bestaan, zoals als het hofstelsel met zijn scholtengoederen in de oostelijke Achterhoek en de gemeenschappelijke markengronden in de Achterhoek en op de Veluwe. Het Rivierengebied heeft in de achttiende eeuw veel last van overstromingen. Voor een deel worden deze veroorzaakt door het nieuwe Pannerdensch Kanaal (1707) dat meer Rijnwater moet laten vloeien naar de Nederrijn en de IJssel. Pas met het graven van het Bijlandsch Kanaal (1771) is de slechte verdeling van het Rijnwater voorbij, wat een eind maakt aan de ergste dijkdoorbraken. Arnhem, Zutphen en

andere steden langs de noordelijke rivieren in Gelre krijgen nu voor het eerst sinds een eeuw weer voldoende water voor de commerciële scheepvaart.

Geleidelijk sluipt de Verlichting binnen in Gelre. Er ontstaan sociëteiten waar gesproken wordt over culturele en politieke vernieuwing. De herensociëteit van Tiel bestaat nog steeds, ook de Arnhemse historische vereniging Prodesse Conamur stamt uit deze periode. Op kasteel Doorwerth correspondeert Charlotte Sophie Bentinck met veel grote namen van de Verlichting, onder wie Voltaire. De politieke onvrede groeit en krijgt een stem in 1781, met de publicatie van het revolutionaire pamflet *Aan het Volk van Nederland* door de Gelderse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol uit Appeltern. De patriottenbeweging is geboren. Zijn neef Robert Jasper organiseert grote handtekeningenacties onder de bevolking tegen de zogenaamde drostendiensten, die Gelderse boeren verplichten om onbetaald werk te doen voor de landdrost die namens de Staten of de stadhouder de regio bestuurt. In Hattem, Elburg, Doetinchem, Arnhem en Lochem en ontstaat verzet tegen de almacht van stadhouder Willem V en zijn vrienden. Ondanks brede steun voor de patriottenbeweging, die zelfs voor een deel vanuit het hertogdom geleid wordt, blijft het Gelderse provinciebestuur pal achter de stadhouder staan. In 1787 keert alles terug bij het oude als een Pruisisch leger de patriotten verdrijft naar Frankrijk. Maar zeven jaar later keren ze terug met het Franse revolutionaire leger. Bij Zaltbommel steken de patriotten, onder leiding van Hattemer Herman Willem Daendels rond de jaarwisseling van 1794/1795 de bevroren Waal over, richting Amsterdam en Den Haag. De stadhouder vlucht naar Engeland. Al snel volgen democratische verkiezingen voor een revolutionair lands- en provinciebestuur.

DE LIBRIJE, ZUTPHEN

DE KERKTOREN VAN NIJKERK

DE VESTINGSTAD ZALTBOMMEL

STAATSE HELM UIT SLOT
LOEVESTEIN

REVOLUTIONAIR STEMPEL UIT
DOETINCHEM

KEIZER KAREL V

VROUWE ELISABETH
VAN CULEMBORG

CHARLOTTE SOPHIE BENTINCK

DE VREDE VAN MÜNSTER

KASTEEL BIJOEN, VELD

DE BAROKKE KERK VAN ZWIŁBROCK

GULDEN VLIJS UIT ZOELN

STADHOUDER JAN VAN NASSAU

INFOGRAPHICS

- BELEGERINGEN 80-JARIGE OORLOG
- VERDELING VAN HET OVERKWARTIER
- VESTINGEN EN VERDEDIGINGSWERKEN
- KASTELN EN ADELLIJKE HUIZEN

DE VREDE VAN NIJMEGEN

WREDE MOORD
TE ZUTPHEN 1572

LODEWIJK XIV VOOR LOBITH

DE SLAG OM GROLLE

MORTIERBOM UIT GROENLO

VERHAAL van GELDERLAND

PERIODE 4 GELDERLAND IN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

In de turbulente decennia rond 1800 verliest Gelderland definitief zijn zelfstandige positie. Vanaf 1815 maakt de provincie deel uit van het Koninkrijk der Nederlanden. Dat heeft gevolgen op velerlei terrein. De ruimte voor eigen provinciaal beleid is aanvankelijk nihil; Gelderland moet zich voegen naar nationale wet- en regelgeving. De provinciale overheid heeft voortaan primair een uitvoerende rol, al neemt in de loop van de twintigste eeuw de omvang van haar takenpakket wel flink toe. De invoering van een nationaal schoolsysteem zorgt ervoor dat op den duur alle kinderen hetzelfde onderwijs krijgen en dezelfde taal gaan spreken. De aanleg van wegen, waterwegen en spoorlijnen maakt het gemakkelijk om steeds grotere afstanden af te leggen, buiten de eigen vertrouwde omgeving. Een groeiend aantal Gelderlanders verhuist naar buiten de provincie, terwijl omgekeerd steeds meer mensen van elders zich tijdelijk of permanent in de provincie vestigen. Ook de uitbreiding van communicatiemiddelen (telegraaf, telefoon, radio, televisie, internet) draagt ertoe bij dat Gelderland steeds verder integreert in het grotere geheel van het koninkrijk. Dat betekent niet dat de Gelderse dorpen, steden en streken hun eigen karakteristieken verliezen. Binnen de algemene tendens van nationale eenwording bestaan tal van afwijkingen, vertragingen en tegenkrachten. Aard en inrichting van het landschap, de aanwezigheid van streekgebonden bedrijvigheid en de kracht van plaatselijke tradities zorgen ervoor dat grote (inter)nationale ontwikkelingen toch een lokale of regionale inkleuring krijgen.

SCHETS 6: GELDERLAND IN DE NEGENTIENDE EEUW

Vanaf 1795 verandert Gelderland van een zelfstandig gewest in een provincie die deel uitmaakt van een centraal geregeerde eenheidsstaat. Voor de drie kwartieren die formeel sinds 1648 Gelderland vormen, valt de gezamenlijk gedragen gewestelijke soevereiniteit nu definitief weg. Centraal uitgevaardigde wetgeving kan in de onderling sterk verschillende Gelderse regio's uiteenlopende effecten sorteren. Deze eenheid in verscheidenheid wordt weerspiegeld door de geschiedschrijving over de periode 1795-1900, waarin het 'Verhaal van Gelderland' als geheel nog ontbreekt, terwijl lokale en regionale studies juist in ruime mate voorhanden zijn.

Twee grote sociaal-politieke ontwikkelingen lopen als een rode draad door deze periode: ten eerste de geleidelijke emancipatie van katholieken, joden en protestantse dissenters, van liberale burgers, arbeiders en vrouwen, en ten tweede de eveneens geleidelijke democratisering van de politiek na de grondwetwijziging van 1848.

De elite van Gelderland ondergaat in de negentiende eeuw een gedaanteverandering. De nog altijd machtige adellijke geslachten vermengen zich geleidelijk met ervaren bestuurders uit de Bataafs-Franse Tijd en met liberale burgers. Deze Gelderse elite beschikt over sterke internationale netwerken en over bestuurlijke ervaring op lokaal, regionaal, nationaal en koloniaal niveau. Zij heeft stevige wortels in de Gelderse landbouw, de handel en de nijverheid en een open blik op de omringende wereld. Daardoor blijkt deze elite in staat Gelderland met succes te openen voor de talrijke technologische en economische vernieuwingen van de negentiende eeuw. Ook boeren weten zich met succes aan te passen aan de veranderende omstandigheden. Waar snelle economische groei en industrialisatie sociale misstanden met zich meebrengen, blijkt Gelderland, als grensregio en doorstroomgebied voor goederen en ideeën, opvallend vroeg open te staan voor aanzetten tot sociale hervorming

EEN TURBULENTE PERIODE (1795 – 1815)

In december 1794 – januari 1795 wordt Gelderland ingenomen door het revolutionaire Franse leger met daarin veel uitgeweken Nederlandse patriotten, onder wie de uit Hattem afkomstige Herman Willem Daendels. De Gelderse Staten, vanaf 6 februari 1795 weer bijeen, heten nu de Provisionele Representanten van het Volk van Gelderland: gekozen vertegenwoordigers in een nieuw bestel dat uitgaat van volkssoevereiniteit. In tal van functies nemen patriotten de plaats in van orangisten en er ontstaat een bestuurslaag die grotendeels samengesteld is uit *homines novi*: leden van de hogere, politiek emanciperende burgerstand. Sinds 1795 zijn katholieken, joden en protestantse dissenters formeel geen achtergestelde bevolkingsgroepen meer, want de Bataafse Republiek kondigt de gelijkheid van alle religieuze gezindten af. Daarmee begint een langdurig maar gestaag emancipatieproces, dat lokaal soms gepaard gaat met flinke spanningen. Het meest uitgesproken voorbeeld daarvan is Nijmegen, waar in de jaren 1795-1797 een heftige politieke strijd woedt tussen de protestantse patriottensociëteit 'Voorbeelden Trekken' en 'Eendracht maakt Macht', die de roomse meerderheid van de bevolking vertegenwoordigt.

De Bataafse Revolutie is het begin van een turbulente tijd waarin staatsgrepen en regeringswisselingen over elkaar heen buitelen. Tussen 1798 en september 1801 wordt Gelderland zelfs volledig opgeheven. De gebieden ten zuiden van de Waal worden ingedeeld bij het nieuwe Departement van de Dommel, dat hoofdzakelijk Noord-Brabant omvat. De rest van Gelderland wordt met een stuk Zuid-Hollands rivierengebied en driekwart van de provincie Utrecht samengevoegd tot het Departement van de Rijn, met Arnhem als hoofdstad. Het liefst willen de Bataven de herinnering aan de oude Republiek geheel wegvagen. Symbolisch daarvoor is de afbraak van de Nijmeegse Valkhofburcht op bevel van de Gelderse Staten; een bitter verlies voor de stad.

Op sociaal en economisch gebied maakt Gelderland een zware tijd door. De continue oorlogssituatie in Europa belemmert handel en scheepvaart. Overstromingen brengen de landbouw forse schade toe. Bataafse experimenten op economisch en financieel terrein, zoals de oprichting van Gelderse commissies ter bevordering van handel en nijverheid, bestrijding van ongedierte in de landbouw en reorganisatie van de kwartierlijke belastingen, kunnen het negatieve tij niet keren. Op langere termijn zal nieuwe wetgeving uit deze periode wel vruchten gaan afwerpen voor het onderwijs, de medische zorg, de waterstaat, de wegeaanleg en de rechtspraak.

De overgang van de Bataafse Republiek naar het Koninkrijk Holland in 1806 schept nieuwe verwachtingen. Koning Lodewijk Napoleon toont zich persoonlijk betrokken bij het leven en welzijn van zijn onderdanen en maakt zich daarmee populair. Aan Gelderland verleent hij krachtige steun na de overstromingen in de Betuwe in 1809. Veel lof oogst hij door restitutie van kerken aan de katholieken, wat wel weer tot spanningen met de gereformeerden leidt. In politiek opzicht zet de emancipatie van religieuze minderheden door. Nijmegen krijgt bijvoorbeeld in 1808 de eerste katholieke burgemeester sinds 1591. Bezorgdheid is er ook: de voor Gelderland zeer belangrijke rivierhandel naar de Duitse landen wordt hard getroffen door de economische politiek van Napoleon.

Uit ontevredenheid over het beleid van zijn broer leeft Napoleon in 1810 het Koninkrijk Holland in bij zijn Franse Keizerrijk. Inwoners van Gelderland voelen nu het volle gewicht van het Napoleontisch bewind, met onder meer de gehate dienstplicht. Gelderse ambtenaren proberen er het beste van te maken. Voor velen van hen verandert hun werkterrein: onder het keizerrijk wordt het grootste deel van de provincie omgedoopt tot Departement van de Boven-IJssel. Gelderland ten zuiden van de Waal wordt van het gewest afgesplitst en toegevoegd aan het nieuwe Departement van de Monden van de Rijn. Een diepe indruk maakt het debacle van Napoleons veldtocht naar Rusland in 1812 en de ondergang van zijn Grande Armée, die ook talrijke Gelderse dienstplichtigen het leven kost. Met het vertrek van de Fransen in 1813 worden de oude Gelderse grenzen hersteld. Drie jaar later komen door een grenswijziging met Pruisen ook de vroegere Kleefse enclaves rondom Huissen en in de Liemers na vele eeuwen (weer) bij Gelderland. Nederland en België worden samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden, onder gezag van koning Willem I, de zoon van de laatste stadhouder. Gelderland verliest definitief zijn autonome status en wordt één van de provincies binnen het koninkrijk.

EEN LANDELIJK GEWEST IN OPKOMST (1815 – 1850)

De koning en zijn ministers hebben een grote afkeer van de revolutionaire ontwikkelingen uit de voorafgaande periode en dat vertaalt zich in een behoudende grondwet en in een autocratisch bewind van koning Willem I. Het 'gezicht' van dat koninklijke bewind in Gelderland is de gouverneur, die de touwtjes stevig in handen heeft. Gouverneurs worden gerekruteerd uit de hoge adel en ook in andere Gelderse bestuursfuncties speelt de adel

nog een grote rol. Maar in de loop van de jaren 1820 klinken er in de Gelderse provinciale en lokale politiek steeds meer liberale tegengeluiden.

De verhoudingen in de Zutphense gemeenteraad zijn illustratief: in 1816 bestaat de raad nog uitsluitend uit adel en patriciërs, rond 1840 is een derde van de raadsleden afkomstig uit de burgerlijke middenklasse. Het overgrote deel van deze burgers profileert zich als liberaal - een teken van de veranderende maatschappelijke verhoudingen. Tekenend is ook de betrokkenheid van twee Gelderlanders bij een poging van negen Kamerleden tot een liberale herziening van de grondwet in 1844: E.W. van Dam van Isselt en J.M. de Kempenaer.

Gelderland profiteert onder koning Willem I van de bevordering van handel en nijverheid en de verbetering van de infrastructuur, zoals de aanleg van het Apeldoorns kanaal en de verharding van de weg van Arnhem via Zevenaar naar Duitsland. De economische opbloei van Nederlands-Indië is voelbaar tot in Oost-Gelderland: opdrachten voor katoenen stoffen voor de 'Oost' geven een impuls aan de textielnijverheid in de Achterhoek. Ook andere takken van nijverheid doen het daar goed, zoals de ijzerindustrie, de leerlooierijen en de baksteenfabricage. De meeste Gelderse nijverheid ontstaat op het platteland, waar grondstoffen en ervaren arbeidskrachten te vinden zijn: ijzeroer langs de Oude IJssel, rivierklei voor steenfabricage langs Rijn, Waal en IJssel, vlasteelt en linnenweverij in het Gelders-Duitse grensgebied.

De landbouw blijft in Gelderland de belangrijkste bron van bestaan: in 1849 werkt ruim de helft van de mannelijke beroepsbevolking in die sector. Op de Veluwe en in de Achterhoek worden aardappelen, rogge, gerst, haver en boekweit verbouwd. De schapenhouderij en de imkerij nemen op de Veluwe een grote vlucht en in de Achterhoek komt de varkenshouderij op. Op de westelijke Veluwe wordt de vetmesterij van kalveren een bedrijfstak van belang. Het Rivierengebied laat een afwisseling zien van akkerbouw op de hooggelegen gronden en veeteelt en paardenfokkerij in de uiterwaarden. De Betuwe is en blijft de Nederlandse fruitboomgaard bij uitstek. Door goed in te spelen op de groeiende vraag weet de Gelderse landbouw in de jaren 1800-1850 de productie met ruim de helft te verhogen.

De meeste Gelderse steden zien er nog hetzelfde uit als een eeuw eerder, ingeklemd binnen hun machtige vestingwerken. De traditie van militaire aanwezigheid in het gewest wordt voortgezet door het in gebruik

nemen van militaire oefenterreinen, zoals de schietbanen bij Heumensoord. Ook de dienstplicht is niet meer weg te denken. Dat die voor spanningen kan zorgen, blijkt tijdens de Belgische Opstand van 1830, wanneer schutters uit katholieke gemeenschappen als Didam, Westervoort en Zevenaar weigeren tegen hun geloofsgenoten op te trekken.

In protestantse kringen doen zich grote spanningen voor bij de kerscheuring van 1834 en volgende jaren, met name op de Veluwe maar ook in het Rivierengebied. Strafmaatregelen van de koning, gericht op handhaving van de eenheid in de Nederlands Hervormde Kerk, sorteren weinig effect maar ontketenen wel een jarenlange polemiek in de pers. De in 1811 opgerichte liberale *Arnhemse Courant* neemt de afgescheidenen in bescherming met een beroep op de vrijheid van godsdienst. De betrokkenheid van deze krant illustreert de opkomst van de liberale burgerij, die een toonaangevende rol gaat spelen in maatschappij en politiek.

OP WEG NAAR EEN MODERNE SAMENLEVING (1850 – 1900)

In 1840 draagt Willem I het koningschap over aan zijn oudste zoon. Deze gaat in 1848 na het uitbreken van de Februari-revolutie in Parijs akkoord met een ingrijpende grondwetwijziging, die de basis zal vormen voor de verdere democratisering van het Nederlandse staatsbestel. Een nieuwe Kieswet verdeelt het land in kiesdistricten die vertegenwoordigers afvaardigen voor onder meer de Provinciale Staten. Op lokaal niveau breken de liberalen nu verder door; in Zutphen bijvoorbeeld krijgen zij een overwicht in de raad. De Gelderse adel doet politiek juist een flinke stap terug: met de nieuwe Provinciewet verdwijnt de provinciale ridderschap als stand uit het Statencollege.

Economisch gaat het Gelderland in de tweede helft van de negentiende eeuw beter dan voorheen. De Gelderse landbouw profiteert van de toenemende vraag naar landbouwproducten; een gevolg van de bevolkingsgroei in eigen land en de opheffing van handelsbelemmeringen in omliggende landen. Moeilijke perioden vormen de rampzalige mislukking van de aardappeloorlog in de jaren veertig, de veepest, en de grote Europese landbouwcrisis van 1878-1895. Desondanks groeit tussen 1850 en 1910 de agrarische beroepsbevolking. Intensiever gebruik van de grond en toenemende specialisatie zorgen voor hogere opbrengsten.

Tijdens de landbouwcrisis schakelen veel Gelderse akkerbouwers over op veeteelt. De melkveehouderij,

de varkenshouderij en de pluimveesector breiden zich uit, met name op de Veluwe en in de Achterhoek. Het Rivierengebied wordt relatief het hardst getroffen door de landbouwcrisis, maar rond 1900 bloeit de Gelderse landbouw weer volop. Boeren vergroten hun slagkracht door de oprichting van coöperaties waarin zij samenwerken bij de verwerking en verkoop van producten. In 1891 wordt in Didam de eerste coöperatieve zuivelfabriek van Gelderland opgericht.

De sector profiteert ook van de oprichting in 1845 van de Geldersche Maatschappij van Landbouw, die verbeteringen nastreeft door bevordering van landbouwonderwijs, landbouwtentoonstellingen en aandacht voor technische innovaties. De Maatschappij, opgericht door jonkheer W.L.F.C. Ridder van Rappard, F.L.W. baron van Brakell van den Eng en dr. W.C.H. Staring is een typerend voorbeeld van de betrokkenheid van de gewestelijke elite bij de modernisering van Gelderland. Al vroeg is er sprake van voorzichtige mechanisatie, bijvoorbeeld met de door paardenkracht aangedreven dorsmachine uit 1854 van de Tielse firma G. Stout. In 1873 krijgt Wageningen een driejarige landbouwschool, die zich in de twintigste eeuw zal ontwikkelen tot de Landbouwuniversiteit Wageningen.

De nijverheid moderniseert door de toepassing van stoom. In 1849 krijgt textielfabrikant H. Driessen uit Aalten toestemming voor het inrichten van een katoenspinnerij met stoomaandrijving. Ook in de transportsector neemt het gebruik van stoommachines toe. Zo verschijnen er stoomschepen op de Waal en krijgt Arnhem in 1845 de eerste spoorlijn door Gelderland. Nieuw is ook de telegraaf, waarop de Gelderse steden in de jaren 1850 worden aangesloten. Een voorbeeld van de rol van de lokale elite bij de ontsluiting van de provincie is de aanleg van de stoomtram Doetinchem-Doesburg-Dieren in 1881 volgens het plan van de Doetinchemse bankier H. Erdbrink. Hiermee krijgt Gelderland een van de eerste stoomtramlijnen en trammaatschappijen in Nederland.

Waar het leven van de Gelderlanders voorheen grotendeels bepaald werd door het landschap en de grillen van de natuur, worden nu de rollen omgekeerd: menselijke activiteiten gaan steeds meer het aanzien bepalen van het Gelderse landschap, door bevolkingsgroei, ontginningen, industrialisatie, stadsuitbreiding en de bouw van moderne fortificaties. Tempo en tijdstip kunnen wel sterk per plaats of regio verschillen. Terwijl Arnhem in 1829 als eerste Gelderse stad zijn vesting mag opheffen en kan gaan uitbreiden, moet Nijmegen daar nog ruim 45 jaar op wachten.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw is Gelderland het toneel van een ongekende bouwwoede die het aanzien van steden ingrijpend verandert. Vestingwerken maken plaats voor singels en stadsparken. In de grotere steden bouwen de lokale elites deftige sociëteiten als exclusieve centra van ontmoeting en cultuur, zoals de Groote Sociëteit in Arnhem en De Vereniging in Nijmegen. In snel tempo worden de steden voorzien van de modernste technologie. In Nijmegen verrijst in 1886 de eerste elektriciteitscentrale van Nederland, in 1888 krijgt de stad haar eerste telefoonaansluiting, in 1889 een stoomtram naar Neerbosch en Beek en in 1897 verschijnt de eerste auto in het straatbeeld.

De opkomende industrie en de vele bouwactiviteiten zorgen voor werk, maar de bevolkingsgroei maakt arbeid ook goedkoop. Dit leidt tot uitbuiting van arbeiders, tot vrouwen- en kinderarbeid en tot slechte woon- en werkomstandigheden. J.J. Cremer uit Arnhem tekent met zijn roman *Fabriekskinderen* in 1863 protest aan tegen kinderarbeid. De aandacht die zijn boek krijgt, draagt bij aan de totstandkoming van de eerste sociale wetgeving. De beginnende emancipatie van land- en fabrieksarbeiders leidt tot het ontstaan van vak- en standsverenigingen. In 1869 wordt in Arnhem de Algemeene Arbeidersvereniging 'Hoop op Gerechtigheid' opgericht, de eerste algemene arbeidersvereniging in Nederland en gebaseerd op Duitse voorbeelden. Ook vrouwen beginnen zich te emanciperen; zij gaan hoger onderwijs volgen en eisen kiesrecht. Gelderse vrouwen laten zich daarbij niet onbetuigd: schrijfster en componiste Catharina van Rees werkt bijvoorbeeld mee aan het eerste Nederlandse feministische tijdschrift, *Onze Roeping*.

De katholieke emancipatie zet door met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Het kort daarvoor opgerichte dagblad *De Gelderlander* ontwikkelt zich tot spreekbuis van de katholieken. In de volgende decennia gaan protestanten en katholieken zich steeds meer organiseren in eigen kring. Ze richten eigen confessionele kiesverenigingen op en eisen zeggenschap in

het nationale, provinciale en lokale bestuur. De tweedeling van het politieke landschap, tussen liberalen en conservatieven, wordt daarmee doorbroken.

In het midden van de negentiende eeuw ontstaan in Gelderland diverse kunstenaarskolonies. Het afwisselende landschap, het overvloedige natuurschoon en de verbeterde ontsluiting van de provincie door stoomvaart en spoorwegen trekken tal van kunstschilders, tekenaars, schrijvers en dichters. Oosterbeek, Renkum, Wolfheze en Nunspeet zijn geliefd als verblijfplaats van groepen kunstenaars. Gedurende enkele decennia is er zelfs sprake van een 'Oosterbeekse School' van jonge landschapsschilders, onder wie Paul Gabriël en Anton Mauve.

Bijzonder in de negentiende eeuw is de relatie van Gelderland met Nederlands-Indië. De provincie levert in de negentiende eeuw verscheidene gouverneurs-generaal en biedt ruimte aan de depots en kazernes van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL). Koning Willem III stelt zijn landgoed Bronbeek in Arnhem ter beschikking voor een tehuis voor gepensioneerde oud-KNIL-militairen. Na hun pensionering strijken veel gefortuneerde Indiëgangers neer in fraaie buitenplaatsen in de Gelderse natuur. Favoriet zijn Apeldoorn, Arnhem en Nijmegen.

In de 'lange negentiende eeuw' verandert de kijk van mensen op zichzelf en hun leefomgeving. De werkzaamheden van culturele en historische genootschappen, zoals de in 1897 gestichte Vereniging Gelre, hebben veel bijgedragen aan de beeldvorming over Gelderland. Van cruciaal belang is de vorming van een Gelders provinciaal archief, beginnend in 1802 met de benoeming van mr. G. van Hasselt tot charterbewaarder, en met als bekendste archivaris Isaac Anne Nijhoff, die het ambt bijna een halve eeuw heeft waargenomen. Hun werk en de door hen bewaarde en geïnventariseerde bronnen vormen nog steeds de onmisbare basis voor het 'Verhaal van Gelderland'.

HET GEMEENTEHUIS VAN LOCHEM

LODEWIJK NAPOLEON BEZOEKT
SLACHTOFFERS VAN DE
OVERSTROMING

CATHARINA VAN REES

CHANOUKIA UIT ELBURG

KATHOLIEKE KERK
IN VIERAKKER
(ACHTERHOEK)

DAGLONERSHUISJE UIT NUNSPEET

ARBEIDERS IN EEN STEENFABRIEK

VAAS UIT DE ARNHEMSE
FAYANCEFABRIEK

STOOMTREIN TUSSEN
APELDOORN EN LOENEN

DE CULEMBORGSE SPOORBRUG UIT 1868

DE RIJNKADE IN ARNHEM

INFOGRAPHICS

- AANLEG VAN SPOOR, TELEGRAAF EN WEGENNET
- SPREIDING VAN LANDBOUW EN INDUSTRIE
- OVERZICHT VAN STADSUITBREIDINGEN
- SPREIDING VAN RELIGIEUZE GEZINDTEN

ANTONI STARING, HEER
VAN DE WILDENBORCH

DE DRU FABRIEK IN ULFT

HET LANDGOED BEEKHUIZEN

BOER EN BOERIN UIT OLDEBROEK

WEEFGETOUW UIT EIBERGEN

JAN VAN VUREN, ZOOMHUISJE IN
NUNSPEET

GENERAAL DAENDELS EN LUITENANT
-KOLONEL KRAYENHOFF

BOSLANDSCHAP DOOR J.J. CREMER

SCHETS 7: GELDERLAND IN DE TWINTIGSTE EEUW

In de twintigste eeuw wijzigt er veel in Gelderland en in het dagelijks leven van de Gelderlanders. Van een overwegend landelijk gewest, waar een kleinschalige agrarische sector de toon aangeeft, verandert Gelderland in honderd jaar tijd in een goed ontsloten provincie waar industrie, dienstverlening en onderwijs het economisch leven bepalen. In honderd jaar verviervoudigt het aantal Gelderlanders, en die groeiende bevolking woont steeds vaker in steden of grote kernen. Bruggen, (snel)wegen, spoorlijnen, kazernes en industriegebieden gaan mede het aanzien van de provincie bepalen. De welvaart groeit, mensen krijgen meer vrije tijd, transport- en communicatiemogelijkheden breiden zich uit en de pil doet zijn intrede. Dat alles zorgt ervoor dat de individuele keuzevrijheid van Gelderlanders sterk toeneemt. Steeds minder zijn ze voor de invulling van hun levensloop afhankelijk van familie, buurt of kerk. Daar staat tegenover dat ze steeds meer te maken krijgen met een overheid die de kaders van het leven bepaalt: door wetgeving op het gebied van ruimtelijke ordening, onderwijs en sociale zekerheid, door provinciale verordeningen en door lokale regelgeving.

De modernisering van Gelderland is geen autonoom proces. Wat zich hier afspeelt, wordt in veel gevallen beïnvloed door nationale of internationale ontwikkelingen. De Eerste Wereldoorlog, de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog hebben stuk voor stuk een grote impact in de provincie. Ook de golfslag van de nationale en internationale economie – de vooroorlogse crisisjaren, de naoorlogse welvaartsgroei en de recessie van de jaren zeventig en tachtig – beroert Gelderland. En grote sociaal-culturele processen als ontkerkelijking, emancipatie en jeugdbeweging zijn natuurlijk evenmin exclusief Gelders. Dat betekent echter niet dat de geschiedenis van Gelderland in de twintigste eeuw inwisselbaar is met die van een willekeurige regio in Nederland of Europa. Juist in het lokale en regionale verband waarbinnen de meeste mensen leven, krijgt de modernisering van het bestaan zijn eigen specifieke kleur en vorm.

VOORSPOED EN VERDEELDHEID (1900 – 1930)

De twintigste eeuw start met een opleving van landbouw en nijverheid. Kleine boeren gaan steeds meer samenwerken in coöperaties en verbeteren zo hun marktpositie. Het aantal kleine boerenbedrijven in Gelderland stijgt explosief. Een steeds groter deel van de woeste gronden wordt in cultuur gebracht voor landbouw en bosbouw, vooral in de Achterhoek en op de Veluwe. Intussen begint ook de industrie in Gelderland aan een opmars. Aangetrokken door goedkope arbeid en de beschikbaarheid van elektriciteit vestigen zich nieuwe bedrijven in Arnhem en Nijmegen. De bestaande plattelandsindustrie in regio's als de Achterhoek (textiel), de Oude IJsselstreek (metaal) en de Veluwezoom (papier) neemt in omvang toe. Die schaalvergroting leidt ook tot de eerste georganiseerde arbeidersprotesten.

Op de Veluwe worden kazernes gebouwd en oefenterreinen aangelegd, nodig vanwege de uitbreiding en modernisering van de krijgsmacht. Als in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbreekt, wordt Nederland overstroomd door vluchtelingen uit België. Een groot aantal van hen vindt onderdak in kampen op de Veluwe. Hier en daar leidt dat tot spanningen vanwege de verschillen in religieuze oriëntatie tussen de katholieke Belgen en de overwegend protestantse Veluwenaren.

De voortgaande verzuiling kleurt begin twintigste eeuw de gedifferentieerde religieuze kaart van Gelderland verder in. Landbouworganisaties, vakbonden, politieke partijen, scholen, ziekenhuizen en sanatoria krijgen steeds vaker een levensbeschouwelijke kleur. In 1923 wordt na een spannend debat in Nijmegen een katholieke universiteit opgericht, als boegbeeld van katholieke emancipatie. Paters en nonnen vestigen hun studiehuisen in Nijmegen en veranderen daarmee aanblik en sfeer van de stad.

Een nieuw kiesstelsel zorgt ervoor dat alle mannen en vrouwen kiesrecht krijgen en dat het oude districtenstelsel plaatsmaakt voor een bestel van evenredige vertegenwoordiging. Dat leidt vanaf 1919 tot gewijzigde lokale en provinciale politieke verhoudingen. De invloed van middenstand en kleinere boeren groeit. Arbeiderspartijen krijgen een rol in het lokale en provinciale bestuur. Dat gaat ten koste van de adel die in deze tijd niet alleen politieke macht verliest, maar ook veel kapitaal kwijtraakt vanwege de Russische Revolutie en de daarmee gepaard gaande onteigeningen. De rol van de adel, die in Gelderland als stand nog lang dominant is gebleven, raakt nu uitgespeeld.

De omvang van lokale en provinciale besturen is in

deze tijd nog gering, maar hun takenpakket begint wel te groeien. Nationale wetgeving verplicht lokale overheden de slechte woonsituatie in sommige steden en buurten aan te pakken. Er worden woningbouwverenigingen opgericht, krotten opgeruimd, riolen en waterleidingen aangelegd en uitbreidingsplannen opgesteld (maar nog niet allemaal uitgevoerd). Tevens wordt een start gemaakt met de uitbreiding van wegen, spoor- en tramlijnen. Het in 1919 opgerichte Geldersch Genootschap gaat zich bekommeren om de 'schoonheid' van stad en land. Geleidelijk maar gestaag gaat Gelderland ook steeds meer toeristen aantrekken, gestimuleerd door een groeiend aanbod aan hotels en door actieve aandacht voor natuurbescherming.

CRISIS, OORLOG EN WEDEROPBOUW (1930 – 1960)

Aan het eind van de jaren twintig raakt Gelderland in de greep van de wereldwijde crisis. Het groeiende leger werklozen wordt via werkverschaffing ingeschakeld bij de uitvoering van infrastructurele werken die ook op de langere termijn van grote betekenis zullen zijn. Er komen verkeersbruggen over de grote rivieren, Zuiderzee wordt IJsselmeer – met de bijbehorende gevolgen voor de Zuiderzeestadjes – en de verlegging van de Maas zorgt ervoor dat het Brabantse dorp Alem bij Gelderland gaat horen. In Nijmegen wordt het Goffertpark aangelegd en in Apeldoorn park Berg en Bosch.

De kleinschalige Gelderse landbouw en de middenstand worden hard getroffen door de crisis – waarvan het effect op sommige plekken nog verergerd is door natuurgeweld (Borculo en Maas en Waal). Dat geeft voeding aan protestbewegingen, zoals de actie Bouwman in het Rivierenland, en aan een antidemocratische partij als de NSB, die Lunteren uitkiest als locatie voor zijn 'hagespraken'. Intussen kloppen langs de grens steeds meer Joodse vluchtelingen uit Duitsland aan.

Als in september 1939 de mobilisatie wordt afgekondigd, nemen soldaten posities in langs de grens en de Gelderse verdedigingslinies. Zij staan vrijwel machteloos als Duitse soldaten op 10 mei 1940 onder meer via de Liemers, de Achterhoek en Nijmegen het land binnenvallen. In de vijf jaren bezetting die volgen krijgt Gelderland – net als de rest van het land – te maken met onderdrukking en terreur, met Jodenvervolging en met gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Voor Gelderland zijn aan die terreur namen verbonden als 'Putten', 'Woeste Hoeve' en 'het Apeldoornse Bosch'. Maar ook, vanuit het perspectief van verzet, het 'Verscholen Dorp' in de bossen van de Veluwe en verzetsleiders als 'Frits de Zwerver' en 'Tante Riek'. Vanwege de ligging in het oosten – ver weg van een eventuele invasie – worden in bezet Gelderland relatief veel

overheidsinstellingen gevestigd. In de Achterhoek vinden evacués uit de kustregio onderdak.

Een aantal Gelderse steden raakt zwaar getroffen door bombardementen: Zutphen, Doetinchem en vooral Nijmegen, waar in februari 1944 achthonderd burgers het leven verliezen. In het najaar van 1944 krijgt Gelderland te maken met nog meer oorlogsgeweld, wanneer in deze provincie de frontlijn komt te liggen tussen bevrijd en bezet gebied. De bevolking van Arnhem, Oosterbeek, Tiel en de Overbetuwe wordt geëvacueerd, de Betuwe wordt onder water gezet en Nijmegen ligt maandenlang onder vuur. Vanuit Groesbeek trekken geallieerde troepen Duitsland in, en vervolgens via de Achterhoek weer naar Nederland. Nadat in mei 1945 in Wageningen de capitulatie is getekend, kan de balans worden opgemaakt. Gelderland is een van de zwaarst getroffen provincies.

De wederopbouw van Gelderse dorpen en steden biedt kansen voor stedenbouwkundige vernieuwing. Er komen grotere en hogere gebouwen en meer ruimte voor de auto. Ook in andere opzichten ondergaat het naoorlogse Gelderland vernieuwing. Om de industrialisatie in goede banen te leiden wordt een provinciaal Economisch Technologisch Instituut (ETI) opgericht. Een provinciale Planologische Dienst buigt zich over de inrichting van het landschap en de verbetering van de infrastructuur. Met steun vanuit het Marshallplan krijgt Tiel een belangrijke binnenhaven. De Gelderse Komgrondencommissie geeft de aanzet voor omvangrijke ruilverkavelingen in het Rivierengebied. En het Gelderse culturele leven krijgt een impuls met de oprichting van het Gelders Orkest en met de eerste Sonsbeektentoonstellingen.

Naast al die vernieuwingen zijn er ook erfenissen uit de oorlog af te wikkelen. Zo wordt de provincie tijdelijk vergroot door de annexatie van de Duitse grensdorpen Elten en Suderwick. Terwijl groepen uit de Gelderse bevolking emigreren naar Amerika en Canada, in de hoop op een beter bestaan, komen Molukse ex-militairen met hun gezinnen juist hier hun toevlucht zoeken. Zij worden ondergebracht in 'woonoorden' in onder meer Barneveld, Elst, Tiel en Vaassen. Begin jaren vijftig, wanneer de internationale spanning tussen de NAVO en het Oostblok oploopt, besluit het Rijk – in het grootste geheim – tot de bouw van een linie ter verdediging van de Randstad: dwars door de provincie. Net als in vorige eeuwen dient Gelderland ook nu weer als bescherming voor het westelijk deel van Nederland.

INDIVIDUALISERING EN SCHAALVERGROTING (1960 – 1990)

Het naoorlogse Gelderland wordt – net als de rest van Nederland – gekenmerkt door groeiende welvaart.

Gelderlanders krijgen televisie, telefoon en een auto voor de deur. Door de toenemende vrije tijd gaan sport, ontspanning en cultuur een steeds groter deel van het leven uitmaken. De vooroorlogse bevolkingsgroei zet zich versterkt voort. Apeldoorn krijgt een impuls wanneer het door het Rijk wordt aangewezen als 'tweede schrijftafel'. Ook Nijmegen, Arnhem en Ede nemen flink in omvang toe.

Het naoorlogse optimisme biedt ruimte voor jeugdcultuur en tegencultuur. Aan de universiteiten van Nijmegen en Wageningen dient zich een generatie studenten aan die medezeggenschap opeist en de vrouwenbeweging en de homobeweging komen op voor de rechten van hun achterban. De individuele keuzevrijheid om het leven vorm te geven wordt steeds groter. Tegelijkertijd neemt de ontkerkelijking toe. De vooroorlogse verzuilde samenleving brokkelt met grote snelheid af. Alleen de 'Biblebelt' behoudt vooralsnog zijn sterk protestantse karakter.

De snelle groei van de industrie vraagt om extra werkkrachten. Gastarbeiders worden vanuit Griekenland, Spanje en later ook Marokko en Turkije naar de Gelderse fabrieken gehaald. Intussen krijgen de Gelderlanders steeds meer vrije tijd, die ze vullen met sportieve of culturele activiteiten. Het toerisme – vooral op de Veluwe – neemt een grote vlucht. Bezoekers van buiten Gelderland voelen zich aangetrokken tot de natuur, de kastelen en de historische stadjes.

Vanaf het midden van de jaren zeventig kentert de situatie en nemen de zorgen toe, zorgen om het milieu of de nog altijd voortdurende woningnood. Ook in economisch opzicht wordt de situatie somber. De oliecrisis vormt in 1973 het begin van een zware economische recessie. Fusies, reorganisaties en bedrijfssluitingen zijn aan de orde van de dag. De werkloosheid stijgt tot grote hoogte. Stakingen en protesten krijgen een grimmiger karakter. In Nijmegen leidt de voorgenomen sloop van kraakpanden in 1981 tot een ware veldslag. In datzelfde jaar loopt een protestactie bij de kerncentrale Dodewaard uit op geweld.

Onder druk van de overheid vindt in de landbouw en de zuivelindustrie sanering en schaalvergroting plaats. Ook op andere maatschappelijke terreinen is schaalvergroting het toverwoord, zoals in de gezondheidszorg, in het onderwijs en bij de lokale overheid. Gemeenten worden samengevoegd, niet zelden onder protest van de inwoners. De provinciale overheid dijt intussen flink uit als gevolg van een Provinciewet (1962) die de provincies nieuwe taken toebedeelt.

GLOBALISERING EN REGIONALISERING (VANAF 1990)

Aan het einde van de twintigste eeuw vindt een herschikking plaats van de Gelderse economische en culturele oriëntatie.

Er ontstaan nieuwe samenwerkingsverbanden, binnen Gelderland maar ook over de grenzen van de provincie heen: tussen Apeldoorn, Zutphen en Deventer, tussen Arnhem en Nijmegen, tussen de provincies Gelderland en Overijssel, en in Euregioverband tussen Gelderland en Nordrhein-Westfalen. In het kader van de Europese eenwording komt met ingang van 1993 de douanegrens met Duitsland te vervallen.

Het wordt steeds duidelijker dat Gelderland deel uitmaakt van een groter geografisch geheel. Dat vertaalt zich in grote infrastructurele projecten als de aanleg van de Betuwelijn, het doortrekken van de A15 en de uitbreiding van vliegveld Lelystad. En in grote waterstaatkundige projecten als 'ruimte voor de rivier', ingegeven door de extreem hoge waterstanden in de jaren negentig.

Ook de Gelderse landbouw en industrie maken inmiddels deel uit van een mondiaal systeem, met internationale afnemers en toeleveranciers en met internationale uitdagingen op het gebied van o.a. dierziekten, voedselveiligheid en innovatie. Regio's binnen Gelderland, zoals Food Valley en de Achterhoek, profileren zich als innovatieve spelers op een globale markt.

Door de vestiging van gastarbeiders, immigranten en vluchtelingen is de Gelderse bevolking intussen kleurrijker en gevarieerder van samenstelling geworden, al verschilt het percentage mensen met een 'migratieachtergrond' wel per stad of regio. Ook de algemene bevolkingsontwikkeling loopt uiteen: met groei in de Betuwe dat dient als overloopgebied van de Randstad, krimpt in het oostelijke deel van de Achterhoek en een toenemende invloed van het toerisme op de Veluwe en langs de Randmeren.

Hoewel ontwikkelingen binnen Gelderland steeds meer bepaald worden door enerzijds Den Haag of Brussel en anderzijds de sterker wordende gemeenten, groeit in deze periode ook het zelfbewustzijn van de provinciale overheid. Dat uit zich onder meer in steun aan een Gelderse omroep (1985) en een Gelderse sport- en concerthal (1997), in de vaststelling van een Gelders Volkslied (1998) en in een ambitieus Gelders cultuur- en evenementenbeleid. Van suggesties omtrent de opheffing van provincies wil men op het Huis der Provincie niets weten.

Binnen de Gelderse bevolking neemt eind twintigste eeuw de belangstelling voor de eigen regionale identiteit toe, niet zozeer op Gelders niveau maar meer per plaats of streek. Het aantal musea en historische verenigingen groeit, evenals als de belangstelling voor streekproducten, streekmuziek (met als voorloper de Achterhoekse popgroep Normaal) en streektaal. In een globaliserende wereld biedt de identiteit van de eigen leefomgeving houvast.

BOERENFAMILIE UIT WEKEROM

SANATORIUM BERG EN BOSCH
APELDOORN

REKLAME VOOR DE GAZELLEFABRIEK IN
DIENEN

STEMBIJLET UIT ZEVENAAR

AFFICHE VAN DE
NSB, LUNTEREN

BOEREN IN DE TIELERWAARD

EIBERT DE HERDER: DE VLOOT VAN HARDERWIJK

BEVRIJDING IN VELP

TOERISTISCHE ANSICHTKAART

PERSOONSBEWIJS
UIT DE OORLOGSJAREN

BROEDMACHINE UIT BARNEVELD

INFOGRAPHICS

- KAZERNES EN OEFENTERREINEN
- VERWOESTINGEN TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG
- EMIGRATIE- EN IMMIGRATIESTROMEN
- CAMPINGS EN RECREATIE TERREINEN

SIGARETTENBLIKJE VAN DE
TURMACFABRIEK ZEVENAAR

TAALESSEN IN EDE

MILITAIRE OEFENING OP DE VELUWE

ERETRIBUNE IN HET GOFFERSTADION NIJMEGEN

STUDENTENPROTESTEN IN NIJMEGEN

ORGANISATIE EN KOSTEN

SCHRIJVEN, REDACTIE, BEELDREDACTIE

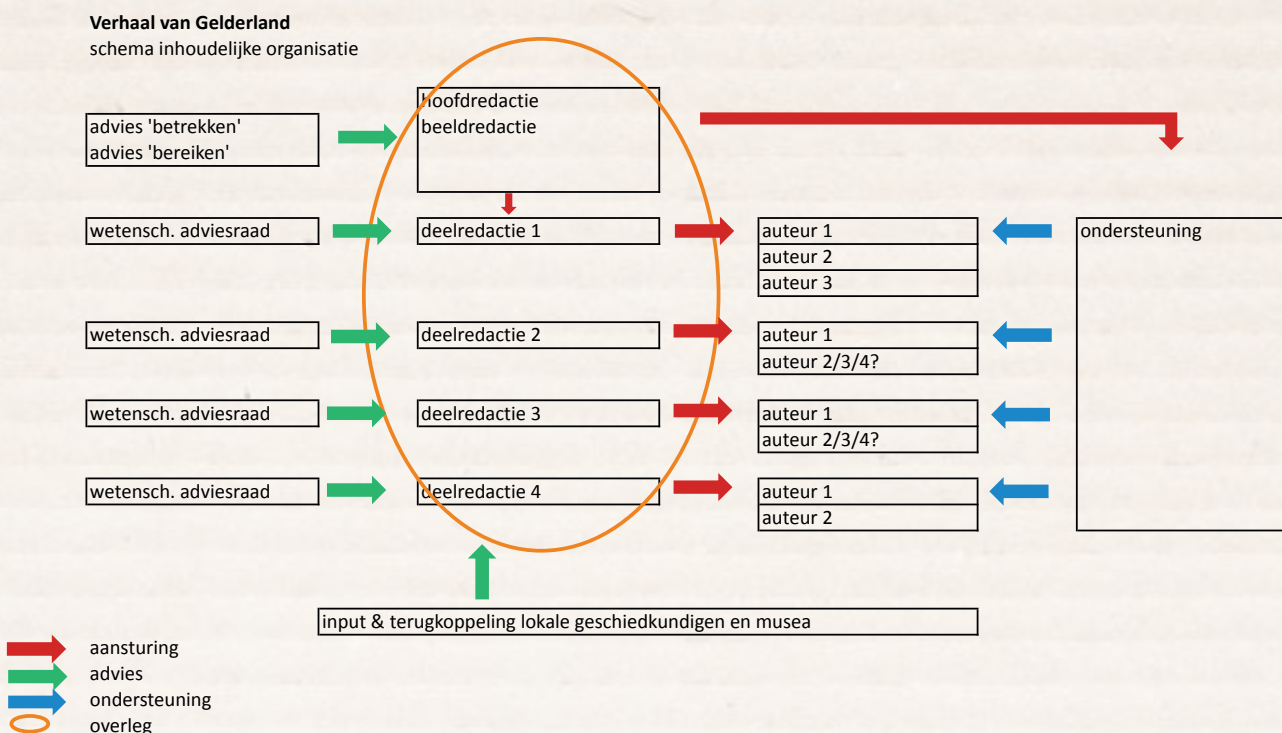
Bij het maken van een omvangrijk historisch overzichtswerk zijn altijd meerdere auteurs nodig; er is immers niemand die de gehele periode van prehistorie tot heden in voldoende mate overziet om alles te kunnen schrijven. Een belangrijke vraag is dan, of het auteursteam vooral moet bestaan uit specialisten of eerder uit generalisten. Specialisten hebben als voordeel dat ze de te behandelen materie en de stand van het wetenschappelijk onderzoek tot in detail kennen. Het nadeel van werken met specialisten is, dat daarbij een beroep moet worden gedaan op veel verschillende auteurs waardoor het in de praktijk lastiger is om van het boek een samenhangend geheel te maken, en dat is voor een publieksboek wel cruciaal.

Voor dit project kiezen we daarom voor generalisten, maar wel met specialistische ondersteuning. Per periode (per schets) willen we het schrijfwerk waar mogelijk beperken tot één auteur. Waar dat echt niet mogelijk is, worden

deelperiodes aan auteurs toebedeeld. De auteurs worden begeleid door een deelredactie die de inhoudelijke lijn en de behandeling van de tien kernvragen bewaakt en die zo nodig de hulp kan oproepen van enerzijds inhoudelijk deskundigen (in de vorm van een wetenschappelijke adviesraad) en anderzijds hulpkrachten (juniores of student-assistenten) die ondersteunend (literatuur)onderzoek kunnen doen.

De redacties van de verschillende delen werken samen en stemmen onderling af om te waarborgen dat er één toon en één inhoudelijke lijn is. De leiding is in handen van de hoofdredacteur en de adjunct-hoofdredacteur die de eenheid binnen het gehele project bewaken en die verantwoordelijk zijn voor de eindredactie. Mede met het oog op de na te streven eenheid, hebben zij verregaande bevoegdheden om teksten te redigeren en zo nodig te (laten) herschrijven.

In schema ziet de organisatie er als volgt uit:

Vanaf het begin is een beeldredacteur bij het project betrokken die met auteurs en redactie overlegt over geschikt beeldmateriaal, en over het (laten) maken van kaarten en infographics.

BETREKKEN VAN LOKALE DESKUNDIGEN

Bijzonder is dat bij het samenstellen van het 'Verhaal van Gelderland' de hulp ingeroepen wordt van lokale en regionale geschiedbeoefenaren, archiefmedewerkers en museummedewerkers. Aan het begin van het traject wordt hun input gevraagd: wat vinden zij belangrijk voor het 'Verhaal van Gelderland'? Gedurende het schrijfproces vinden (regionale) terugkoppelmomenten plaats. Deze werkwijze zorgt voor het benutten van lokale kennis en voor vergroting van het draagvlak. We laten ons hierbij onder meer adviseren door Erfgoed Gelderland.

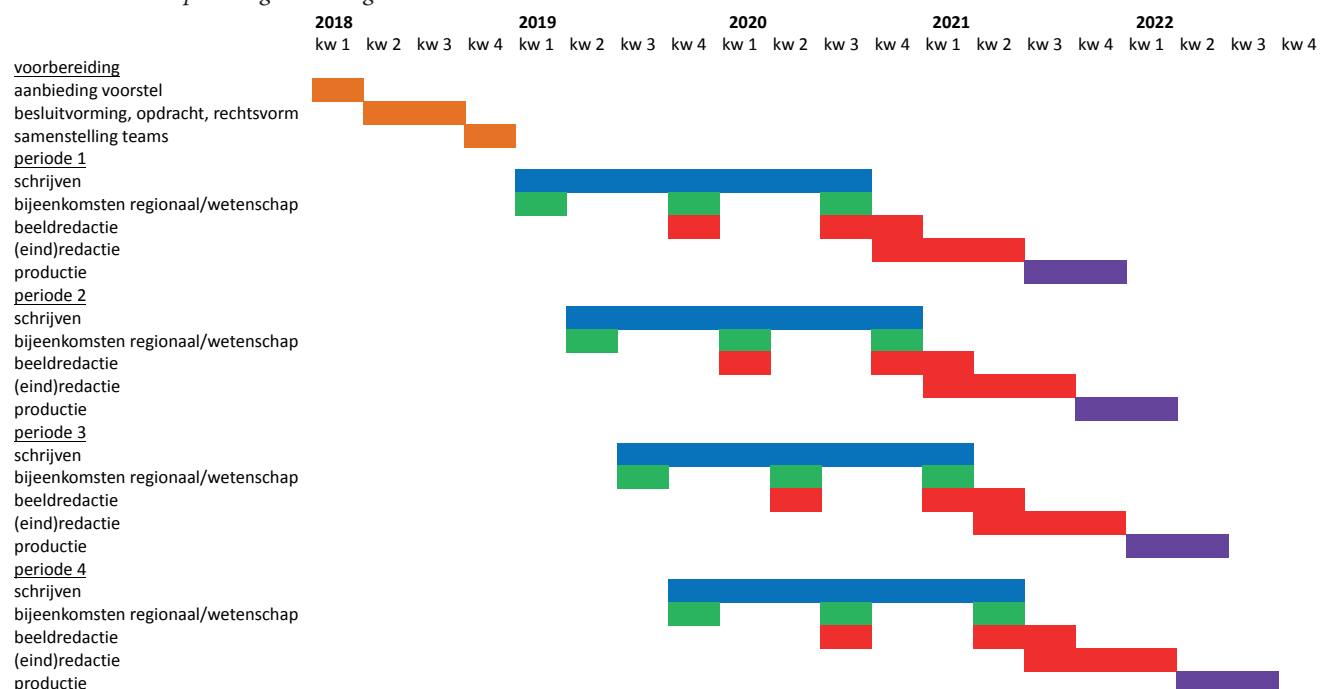
SAMENWERKEN MET DE RADBOUD UNIVERSITEIT

Auteurs en redactieleden zullen onder meer gezocht worden bij de Radboud Universiteit te Nijmegen, waar veel deskundigheid aanwezig is op het gebied van geschiedenis en archeologie. De Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit is bereid medewerkers ruimte te geven om binnen hun bestaande onderzoekstaken aan dit project te werken. Ook ziet de faculteit mogelijkheden om studenten in te zetten voor ondersteunende deelonderzoeken.

PLANNING EN DOORLOOPTIJD

Gezien de omvang van het project moet rekening gehouden worden met een doorlooptijd van vier tot vijf jaar, mede omdat naar verwachting geen van de betrokkenen fulltime aan het project kan werken. Om het werkproces hanteerbaar te houden, zullen de verschillende onderdelen opeenvolgend van start gaan. Wel streven we ernaar het eindproduct als één geheel op de markt te brengen. Hieronder is een indicatieve planning weergegeven, uitgaande van besluitvorming in 2018 en start van het project in 2019.

In schema ziet de planning er als volgt uit:

KOSTEN

Voor een realistische raming van de kosten van het project zijn drie factoren meegenomen: de benodigde tijd voor schrijven en redactiewerk, de tarieven die gelden voor deze werkzaamheden, en de bijkomende externe kosten zoals beeldrecht, het maken van kaarten, opmaak en productiekosten.

Bij het ramen van de benodigde tijd is gebruik gemaakt van ervaringsgegevens van eerdere projecten (zoals het boek *Gelderland 1900-2000* uit 2006) en van soortgelijke projecten van derden (in het bijzonder de stadsgeschiedenis van Nijmegen uit 2005 en de provinciegeschiedenissen van Groningen en Zeeland uit resp. 2008 en 2012). Bij het vaststellen van tarieven is gerekend met academische salarisschalen, inclusief werkgeverslasten en overhead. De bijkomende externe kosten zijn gebaseerd op ervaringsgegevens van eerdere en soortgelijke projecten.

JURIDISCHE STRUCTUUR

Voor een goed verloop van het project is het van belang om onderscheid te maken tussen inhoudelijke aansturing en zakelijk beheer. Het project zal juridisch en financieel worden ondergebracht in een stichting. Mogelijk kan worden samengewerkt met de stichting Erfgoed Gelderland, die veel ervaring heeft met het beheer van omvangrijke projecten. Het bestuur van de stichting is verantwoordelijk voor het aanvragen en beheren van subsidiegelden, het bewaken van de begroting, contracten met auteurs en redacteurs en het sluiten van een overeenkomst met de uitgever. De hoofdredacteur is eindverantwoordelijk voor de inhoud van het project.

INDICATIE KOSTEN

De totale kostenraming van het project komt uit op
€1.351.750,-.

Bij het maken van deze raming is nog geen rekening gehouden met de inbreng van de Radboud Universiteit en andere mogelijke partners. Er is geen rekening gehouden met btw.

Bij een doorlooptijd van vijf jaar is van dit totaalbedrag benodigd: eerste jaar 10%, tweede jaar 40%, derde jaar 30%, vierde jaar 15%, vijfde jaar 5%

VERANTWOORDING

SAMENSTELLING VAN DE ZEVEN SCHETSEN

Auteurs

Schets 1:	drs. Mieke Smit
Schets 2:	drs. Paul van der Heijden
Schets 3:	drs. Mieke Smit en drs. Paul van der Heijden
Schets 4:	drs. René Arendsen
Schets 5:	drs. René Arendsen
Schets 6:	dr. Peet Theeuwen
Schets 7:	prof.dr. Dolly Verhoeven

(Eind)redactie

Maarten Gubbels MA
prof.dr. Dolly Verhoeven

Advies

dr. Coen van Galen

LITERATUUR (SELECTIE) PER SCHETS

Schets 1: Gelderland in de prehistorie

Bourgeois, Q.P.J., *Monuments on the horizon: the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC* (Leiden 2013).

Broeke, P. van den, 'De vroege bewoningsgeschiedenis van Nijmegen-Noord. Twintig jaar archeologisch onderzoek in nieuw gemeentelijk gebied', in: *Jaarboek Numaga* 63 (2017), 11-31.

Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H.Fokkens en A.L. van Gijn (red.), *The prehistory of the Netherlands* (Amsterdam 2005).

Nationale Onderzoeksagenda Archeologie 2.0:
<https://archeologieinnederland.nl>.

Rensink, E., en J.W. de Kort, *Archeologische boringen langs Groot Zeilmeer. Waarderend onderzoek van een vindplaats van de Hamburgcultuur bij Meerveld (gemeente Apeldoorn)*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 216 (Amersfoort 2013).

Schets 2: Gelderland in de Romeinse tijd

Heeren, S., *Romanisering van rurale gemeenschappen in de civitas Batavorum. De casus Tiel-Passewaaij*. Nederlandse Archeologische Rapporten 36 (Amersfoort 2009).

Heijden, P. van der, *Grens van het Romeinse rijk. De limes in Gelderland* (Utrecht 2016).

Taayke, E., C. Peen, M. van der Haast-Van Domburg en W. Vos, *Ede vol erven. Germaanse bewoning op de rand van een wereldrijk* (Leiden 2012).

Velde, H. van der, *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)*. Nederlandse Archeologische Rapporten 40 (Amersfoort 2011).

Schets 3: Gelderland in de vroege middeleeuwen

Groenewoudt, B., R. van Beek en M.Groothedde, 'Christianisation and the afterlife of pagan open-air cult sites. Evidence from the Northern Frankish frontier', in: *Medieval and Modern Matters. Archaeology and Material Culture in the Low Countries*, 5 (2014), 1-27.

Groothedde, M., *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsverlening*, Zutphense Archeologische Publicaties 77 (Zutphen 2013).

Hendriks J., J. den Braven, H. van Enckevort en J. Thijssen. 'Een noordelijk steunpunt. Vroegmiddeleeuws Nijmegen vanuit archeologisch perspectief', in: H. Peterse e.a (red.). *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis* (Nijmegen 2014) 42-71.

Nationale Onderzoeksagenda Archeologie 2.0: <https://archeologieinnederland.nl>.

Velde, H. van der, *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)*, Nederlandse Archeologische Rapporten 40 (Amersfoort 2011).

Schets 4: Gelderland als graafschap en hertogdom

Böck, M., *Herzöge und Konflikt: das spätmittelalterliche Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Dynastie, ständischen Kräften und territorialer Konkurrenz (1339-1543)* (Geldern 2013).

Bosch, R.A.A., *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie stadsfinanciën, staatsvorming en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350 – 1550* (Ede 2018).

Jappe Alberts, W., *De Geschiedenis van Gelderland tot 1492: van heerlijkheid tot landsheerlijkheid* (Zutphen 1978).

Noordzij, A., *Gelre, Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).

Stinner, J., Tekath, K.H. (red.), *Gelre – Geldern – Gelderland Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001).

Schets 5: Gelderland als Nederlands gewest

Evers, M., e.a. (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en Waal* (Utrecht 2003).

Hageman, M.J.M., *Het kwade exempel van Gelre de stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen 2005).

Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477 – 1806*. (Oxford 1995).

Pluijm, J. E. van der, *Groenlo in de Tachtigjarige Oorlog, de Achterhoek als strijdtoneel 1567 – 1627* (Groenlo 2009).

Poelhekke, J.J., e.a. (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492 – 1795. Boek II* (Zutphen 1975).

Schets 6: Gelderland in de negentiende eeuw

Beekelaar, G. (red.), *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849* (Hilversum 1997).

Beukelaar, H. de, *Nijver in het groen. Twee eeuwen industriële ontwikkeling in Achterhoek en Liemers* (Doetinchem 1990).

Bieleman, J., e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995).

Cruyningen, P. van, *Bedrijf en bestaan. Twee eeuwen economische geschiedenis van Gelderland* (Zwolle 2014).

Hofman, J., e.a., *Archieven der gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse Tijd in Gelderland 1795-1813, deel I, Algemene inleiding* (Arnhem 1982).

Moorman van Kappen, O., e.a. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990).

Schets 7: Gelderland in de twintigste eeuw

Bieleman, J., e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995).

Cruyningen, P. van, *Bedrijf en bestaan. Twee eeuwen economische geschiedenis van Gelderland* (Zwolle 2014).

Schuurman, A., *Leemtenlijst van de Gelderse geschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Arnhem 2010).

Verhoeven, D., e.a. (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006).

ADVIESBIJENKOMSTEN MET KENNERS
VAN DE GELDERSE GESCHIEDENIS*Periode 1 en 2*

dr. Quentin Bourgeois	Universiteit Leiden
dr. Rudolf Bosch	Streekarchief Noordwest Veluwe
dr. Peter van den Broeke	Gemeente Nijmegen
dr. Michel Groothedde	Gemeente Zutphen
dr. Harry van Enckevort	Gemeente Nijmegen
dr. Stijn Heeren	VU
dr. Annelies Koster	Museum Het Valkhof
dr. Jan Kuys	Radboud Universiteit
prof.dr. Johan Oosterman	Radboud Universiteit
drs. Masja Parlevliet	Gemeente Apeldoorn
drs. Sigrid van Roode	provincie Gelderland / Museum Het Valkhof
dr. Wouter Vos	zelfstandig
dr. Nico Willemse	RAAP
drs. Marenne Zandstra	Radboud Universiteit

Periode 3 en 4

drs. Hans de Beukelaer	zelfstandig historicus
prof. dr. Johan Carel Bierens de Haan	oud-conservator Paleis het Loo
dr. Paul Brusse	Universiteit Utrecht
dr. Piet van Cruyningen	Wageningen Universiteit
prof.dr. Lotte Jensen	Radboud Universiteit
prof.dr. Frank Keverling Buisman	oud-directeur Gelders Archief
drs. Bob Roelofs	Provincie Gelderland
dr. Joost Rosendaal	Radboud Universiteit
drs. Addy Schuurman	zelfstandig historicus
dr. Elyze Storms	Gelders Genootschap / Rijksuniversiteit Groningen
dr. Emile Smit	Specialist Kleefse Enclaves
dr. Paul Thissen	Provincie Gelderland
dr. Marc Wingens	Erfgoed Gelderland

Vormgeving en publieksbereik

Jan-Wieger van den Berg	Besiendershuis Nijmegen
Matthijs Coops	Coops Communicatie
Charlotte van Dijk	Erfgoed Gelderland
Tessa Dix	Dix Design
drs. Frederieke Jeletich-Visser	Cultuurproject Apeldoorn
Corrie Kuys	Besiendershuis Nijmegen

HERKOMST VAN AFBEELDINGEN

pag. 8-9: Peutingerkarta, Wikimedia/commons

pag. 12-13 rij 1: 1. Mikko Kriek, 2. Mikko Kriek, 3. Museum Oud Lunteren, 4. Rijksmuseum van Oudheden Leiden (RMO) 5. foto Martijn Defilet; rij 2: 1. Museum Het Valkhof, 2. RMO, 3. Het Pakhuis Ermelo, 4. foto Archeologische Werkgroep Apeldoorn, 5. RMO; rij 3: 1. Driels Museum, 2. Bureau Leefomgevingskwaliteit/Archeologie, Gemeente Nijmegen, 3. Museumboerderij Smedekink, 4. Voermanmuseum Hattem, 5. Bureau Leefomgevingskwaliteit/Archeologie, Gemeente Nijmegen; rij 4: 1. Museum de Scheper Eibergen, 2. Foto Paul Franzen, gemeente Nijmegen, 3. foto Gemeente Zutphen, team Archeologie, 4. Museum Het Valkhof.

pag. 16-17 rij 1: 1. Tjldijn Historische Projecten, foto Henk Braam, 2. foto RomeinenNu, 3. T.C. Bruining in: Vaderlandsche Historieplaten (1855), 4. foto RomeinenNu, 5. Museum Het Valkhof; rij 2: 1. Natuurmuseum De Bastei, 2. foto Tjldijn Historische Projecten, 3. Kerk Tempel Museum Elst, 4. RMO, 5. Tjldijn Historische Projecten, 6. RMO, 7. Museum Het Valkhof; rij 3: 1. RMO, 2. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 3. foto RomeinenNu, 4. Flipje & Streekmuseum Tiel; rij 4: 1. Museum Het Valkhof, 2. RMO, 3. Mikko Kriek, 4. en 5. Museum Het Valkhof.

pag. 20-21 rij 1: <https://alchetron.com/Theophanu>, 2. Vita secunda Liudgeri, 3. Cranenburgh Events, foto Keshia van Rossum, 4. Museum De Scheper Eibergen, 5. Studio Flashback; rij 2: CODA Apeldoorn, 2. Museum Het Valkhof, 3. foto Gemeente Zutphen, team Archeologie, 4. Bureau Leefomgevingskwaliteit/Archeologie Gemeente Nijmegen, 5. foto Janneke Zuyderwijk, 6. Nederlands Onderduikmuseum Aalten, 7. Stadsmuseum Doetinchem; rij 3: 1. Museumboerderij Smedekink, 2. en 3. Kerk Tempel Museum Elst, 4. foto Restaura; rij 4: 1. Kerk Tempel Museum Elst, 2. Collectie Gelderse Archeologische Stichting, foto H. Schotman, 3. foto Peter Schut, 4. Wikimedia/commons.

pag. 22: Kaart Ducatus Geldriae, 18e eeuw, collectie Gelders Archief

pag. 26-27 rij 1: 1. Staatsbibliotheek zu Berlin, 2. en 3. foto Ridders van Gelre, 4. Stadsmuseum Harderwijk, 5. Museum Het Valkhof, 6. foto Ridders van Gelre; rij 2: 1. foto Ridders van Gelre, 2. Cornelis Anthonisz., Rijksmuseum Amsterdam, 3. foto Ridders van Gelre; rij 3: 1. foto Ridders van Gelre, 2. Kasteelmuseum Zaltbommel, 3. Flipje & Streekmuseum Tiel, 4. foto Ridders van Gelre; rij 4: 1. foto Ridders van Gelre, 2. Liemers Museum Zevenaar, 3. en 4. foto Ridders van Gelre, 5. Regionaal Archief Nijmegen.

pag.28: Kaart Batavi ex parte, ca. 1700, collectie Gelders Archief

pag. 32-33 rij 1: 1. foto Ridders van Gelre, 2. Titiaan, collectie Alte Pinakothek; 3. Wikimedia/commons, 4. Heimatmuseum Varel, 5. Nationaal Archief Den Haag; rij 2: 1.-4. foto Ridders van Gelre, 5. Flipje & Streekmuseum Tiel, 6. foto Ridders van Gelre; rij 3: 1. Slot Loevestein, 2. Rijksmuseum Amsterdam, 3. Regionaal Archief Nijmegen, 4. Rijksmuseum Amsterdam; rij 4: 1. Stadsmuseum Doetinchem, 2. Adam Frans van der Meulen, Wikimedia/commons, 3. foto Ridders van Gelre, 4. Stadsmuseum Groenlo.

pag. 34 Kaart van de provincie Gelderland, 1841, collectie Gelders Archief

pag. 38-39 rij 1: 1. Gelders Archief, 2. foto ridders van Gelre, 3. Nederlands Openluchtmuseum Arnhem, 4. Aviodrome Lelystad, 5. Museum Arnhem; rij 2: 1. Atlas van Stolk, 2. Omroep Lingewaard, 3. A. de Lelie, collectie Huis de Wildenborch; rij 3.: 1. Literatuurmuseum Den Haag, 2. Museum Elisabeth Weeshuis Culemborg, 3. foto Ridders van Gelre, 4. Gelders Archief, 5. Gelders Archief; rij 4: 1. Museum Sjoel Elburg, 2. Museum De Scheper Eibergen, 3. Rijksmuseum Amsterdam, 4. Veluws Museum Nunspeet, 5. Rijksmuseum Amsterdam.

pag. 42-43 rij 1: 1. De Gelderlander, 2. CODA Apeldoorn, 3. Wikimedia/commons, 4. Liemers Museum Zevenaar, 5. NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies; rij 2: 1. Gelders Archief, 2. Stadsmuseum Harderwijk, 3. NIOD, 4. Gelderland Bibliotheek Arnhem; rij 3: 1 Nationaal Onderduikmuseum Aalten, 2. Nederlands Pluimveemuseum, 3. Liemers Museum Zevenaar; rij 4: 1. Historisch Museum Ede, 2. Omroep Gelderland, 3. en 4 Regionaal Archief Nijmegen.

Disclaimer: De samenstellers van dit cahier hebben hun best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot beeldmateriaal te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, laat het ons weten.

